

İsâmuddîn el-İsferâyî'nin Hayatı ve Eserleri*

‘İsâmuddîn al-İsferâyî’'s Life and Works*

Yazar Bilgisi Author Information

Nihat TARI

Arş. Gör. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bitlis, Türkiye
Dr., Bitlis Eren University Faculty of Theology, Bitlis, Turkey
ntari@beu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0475-4419

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned with iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that they get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.953009
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
26 Mart/March 2021	11 Haziran/June 2021

* Bu makale, Nihat Tari tarafından tamamlanan “İsâmuddîn el-İsferâyî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Balâgat Açısından Değerlendirilmesi” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

* This article is based on PhD thesis named “İsâmuddîn al-İsferâyî and Assesment of His Expounding Titled al-Atwal in Terms of Rhetoric” which is accomplished by Nihat Tari.

Öz

Saygın ve ilim ehli bir aliden gelen İsmâuddîn el-İsferâyînî, İsferâyîn kentinde doğmuş, küçük yaşta ilim tahsilini tamamlamış, çok yönlü bir âlimdir. Soyu, fıkıh ve kelam alanında önemli katkıları bulunan ve bu alanlarda önemli eserler telif eden Ebû İshak Ruknuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-İsferâyînî'ye dayanmaktadır. Baba tarafından dedesi Arabşâh ve babası Muhammed b. Arabşâh büyük âlim olmalarının yanı sıra kadılık vazifesini de yerine getirmişlerdir. Keza anne tarafından dedesi Dâvûd el-Hâfî de hem büyük bir âlim hem de baş vezirlik yapmış bir devlet adamıdır. İsferâyînî'nin neslinden de büyük âlimler çıkmış ve genellikle bunlar, İsferâyînî'nin 'İsmâuddîn veya el-'İsâm lakabına nisbetle "el-'İsâmî" nisbesi ile tanınmışlardır. İsferâyînî ise daha çok "'İsmâuddîn", "el-'İsâm", "Mollâ 'İsâm" lakapları ve İsferâyînî nisbesi ile tanınmıştır. İlk eğitimi babası ve dedesi Dâvûd el-Hâfî'den alan İsferâyînî, daha sonra Herât kentine geçerek uzun yıllar Mollâ Abdurrahmân el-Câmî'den ilim tahsil etmiştir. Zekası ve ilmi birikimi ile kendi çağında bile dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştır. Bu özelliği nedeni ile dönemin yöneticileri tarafından kendisine genç yaşta müderrislik görevi tevdi edilmiştir. Bu vesile ile Herât kentinde bulunan el-Medresetu'l-Sultâniyye, el-Medresetu'l-Âliyye, Medresetu Şâhruh gibi ünlü medreselerde müderrislik yapmıştır. Daha sonra gittiği Buhara ve Semerkant'ta da dönemin hükümdarları tarafından büyük bir saygı ile karşılanmış ve buralarda ilmi faaliyetlerini sürdürmesine imkân tanınmıştır. Söz konusu kentlerde yıllarca ders veren İsferâyînî, onlarca talabe de yetiştirmiştir.

İsferâyînî'nin ilimdeki üstünlüğü bizzat kendi döneminde yaşayan ulemâ tarafından da tasdik edilmiştir. İlim meselelerde taklitten uzak, eleştirici ve münazaracı bir üslup benimsemesi, en girift konuları dahi engin yorumlama beceresi ile çözümlenmesi, onun en dikkat çekici özelliklerindedir. Büyük ilmi birikimine rağmen kibirden uzak, sade ve vakur bir hayat yaşamıştır. Tüm bu özelliklerine rağmen, eserlerinde aşırı derece akli tevillere başvurması, ağır bir üslup kullanması, ulema tarafından eleştiri konusu olmuştur. Sarf, nahiv ve vaz' ilimlerinde önemli görüşleri bulunmakla beraber onun en dikkat çekici görüşleri belagat ilmine dairdir. Fesahat açısından nâkıs mürekkeplerin durumu, mecâz-ı akliyi kinaye kapsamında değerlendirmesi, iltifât kavramını farklı şekilde tanımlaması, isti'âre-i mekniyeyi isti'âre-i mahlûbe olarak değerlendirmesi, öne çıkan bazı özgün görüşlerindedir.

İsferâyînî, tedris faaliyetlerinin yanı sıra telif çalışmaları ile de öne çıkmaktadır. Başta dil ilimlerinden nahiv, sarf, belâgat, vaz' olmak üzere mantık, kelâm, fıkıh gibi birçok farklı alanda onlarca eser kaleme almıştır. Özellikle İbnu'l-Hâcib, Aduddîn el-Îcî, Ebu'l-Kâsım es-Semerkandî, Teftâzânî, Seyyid Şerîf el-Curcânî, Mollâ Câmî gibi ilim çevrelerinde çok iyi tanınan büyük âlimlerin eserlerine yazdığı şerh ve haşiyeleri, şöhretinin yayılmasında büyük rol oynamıştır. Söz konusu eserlerinden *el-Atvel*, *Hâşiye 'ale'l-Fevâidî'd-diyâiyye*, *Şerh 'ale'l-Kâfiye*, *Şerhu'l-'İsâm 'ale'l-Ferîde*, *Şerh 'alâ Âdabi'l-'Adudiyye* adlı eserleri medrese geleneğinde çok iyi bilinmektedir. Birçok eseri medreselerde ders kitabı veya yardımcı kaynak olarak asırlarca okutulmuştur. Eserlerinin çoğu günümüze ulaşmış ve bazıları basılmıştır. Ancak kaynaklarda kendisine nisbet edildiği halde günümüze ulaşmayan veya henüz tespit edilmeyen eserleri de söz konusudur. Bazı eserler ise kendisine ait olmadığı halde yanlışlıkla ona nisbet edilmiştir. Bu çalışmada İsferâyînî'nin hayatı, ilmî yönü ve eserleri el alınmış, bu çalışma ile onun ilim dünyasında tanıtılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, 'İsmâuddîn el-İsferâyînî, el-Atvel, Şerhu'l-'İsâm, İsferâyîn

Abstract

İsâmuddîn al-İsferâyînî, having a revered and knowledgeable family, was born in İsfereyîn and completed his studies at an early age. He is a sophisticated scholar. His ancestors include Ebû İshak Ruknuddîn İbrahîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-İsferâyînî, who contributed much to the fields of Islamic jurisprudence and kalam by publishing many works. His father Muhammed b. Arabşâh and paternal grandfather Arabşâh were both great scholars who also served as judges likewise, his maternal grandfather Dâvûd al-Hâfî was both a great scholar and a statesman who served as the chief vizier. Great scholars emerged from al-İsferâyînî's descendants, and they were generally known as "al-İsâmî" due to their association with al-İsferâyînî's pen name İsâmuddîn or al-İsâm. Al-İsferâyînî, on the other hand, is mostly known as "İsâm al-Dîn", "al-İsâm", "Mollâ İsâm" or "al-İsferâyînî" as his origin. Al-İsferâyînî, receiving his first education from his father and grandfather Dâvûd al-Hâfî, went to the city of Herât and studied there with Molla Abd al-Rahman al-Jâmî for many years. With his intelligence and scholarly knowledge, he managed to attract attention even in his own age. Therefore, he was entrusted with a position of lectureship at a young age by the rulers of the period. So, he taught at famous madrassahs such as el-Medresetu'l-Sultâniyya, al-Medresetu'l-'Aliyya, Medresetu Sharuh in the city of Herât. He was received with great respect by the rulers of the period in Bukhara and Samarkand, where he later went and was allowed to conduct his scholarly studies. Teaching in these cities for years, al-İsferâyînî raised dozens of students.

Al-İsferâyînî's scholarly superiority was also confirmed by scholars who lived in this period. Adopting a unique and critical debating style in scholarly topics, al-İsferâyînî stands out as a remarkable figure thanks to his ability to analyze even the most intricate issues with comprehensive interpretation skills. Despite his great knowledge, he lived a simple and dignified life away from arrogance. However, his excessive use of logical interpretations and complicated language in his works were mostly criticized by the scholars. Although he has important views on the fields of conjugation, syntax, and semantics, his most remarkable views are on the field of rhetoric. Some of his outstanding views are on the situation of deficient composites in terms of fluency, taking logical metaphors as allusion, redefinition of change in direction of address, his change of explicit allegory to implicit allegory. Al-İsferâyînî stands out with his authorship as well as his teaching activities. He wrote dozens of works in many different fields such as conjugation, syntax, semantics, logic, kalam, and fiqh. Particularly, his annotations and commentaries that he penned for the works of famous scholars like Ibnu'l-Hâcib, Aduddîn el-İjî, Ebu'l-Kâsım es-Samarkandî, al-Teftâzânî, Seyyid al-Şerîf al-Curcânî, Molla Jâmî have played a great role in spreading his fame. His works titled Al-Aṭwal, Hâşiye 'ala'l-Favâidi'd-diyâiyya, Şarh 'ala'l-Kâfiya, Şarhu'l-'İsâm' 'ala'l-Farîde, and Şarh 'alâ Âdabi'l-'Adudiyye are very well known in the madrasa circles. Many of his works have been used as textbooks or supplementary sources in madrasahs for centuries. Most of his works have survived and some have been published. However, in the literature, there are also some works that have not survived today or have not been identified yet although they are attributed to him. Some works are mistakenly associated with him even though they are not written by him. In this study, al-İsferâyînî's life, scholarly position and works are examined and it is aimed to introduce him to the world of scholarly studies.

Keywords: Arabic Philology, İsâmuddîn al-İsferâyînî, Al-Aṭwal, Expounding on İsâm, İsferâyîn

Giriş

Moğollar döneminde (1206-1294) büyük bir tahribata maruz kalan Mâverâünnehir ve Horasan bölgeleri, Timurlular (1370-1507) ve Şeybânîler (1428-1599) döneminde tekrar ilmi ve kültürel açıdan parlak günlerine kavuşmuştur. İlim faaliyetlerin canlanması ile bölgede farklı ilim dallarında büyük mesafeler kat edilmiştir. Bölgede özellikle dil, mantık ve felsefe alanlarında büyük şahsiyetler yetişmiş ve söz konusu alanlarda çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Örneğin Adududdîn el-Îcî (ö. 756/1355), Kutbuddîn er-Râzî (ö. 766/1365), Saduddîn et-Tetâzânî (792/1390) Seyyid Şerîf el-Curcânî, (ö. 816/1413) ve Mollâ Câmî (ö. 898/1492) bu dönemlerde yetişmiş ünlü âlimlerden bazılarıdır. Timurluların son döneminde İsferyân kentinde yetişen, dil, edebiyat, mantık, kelim gibi akli ilimlerde öne çıkan âlimlerden biri de İsmâuddîn el-İsferyânî'dir. Ancak özellikle dil ilimlerinde yazdığı şerh ve haşiyelerle ünlenen İsferyânî, yeteri kadar tanınmamıştır. Dolayısıyla bu çalışmada, İsferyânî'nin daha iyi tanınmasına katkı sunma amaçlanmıştır.

Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde İsferyânî'nin hayatı ve ilmi kişiliği tespit edilmeye çalışılmıştır. Bölümün yazılmasında İsferyânî'nin hayatını ele alan en eski Arapça ve Farsça biyografik eserlerden yararlanılmıştır. Ayrıca modern dönemde İsferyânî ile ilgili yapılan bazı çalışmalara da müracaat edilmiştir. Öğrencilerinin tespit edilmesinde ise daha çok Farsça kaynaklardan yararlanılmıştır. İsferyânî'nin ilmi kişiliğinin ortaya konulmasında biyografik kaynakların yanı sıra bizzat müellifin eserlerinden de istifade edilmiştir. İkinci bölümde müellifin eserlerinin tespit edilmesi ve kısaca tanıtılması hedeflenmiştir. Eserlerin tespit edilmesinde hem bibliyografik kaynaklardan hem de Türkiye'deki kütüphanelerin veri tabanından istifade edilmiştir. Eserler hakkında kısaca bilgiler verilerek eserlerin günümüze ulaşmış ulaşmadığı belirtilmiştir. Bu bağlamda müellife yanlışlıkla nisbet edilen bazı eserler tespit edilmiş ve söz konusu eserlerin kimlere ait olduğu kanıtları ile ortaya konmuştur.

1. Hayatı

1. 1. İsmi, Künyesi, Lakabı ve Nisbesi

İsferyânî'nin tam adı, "Ebû İshâk İsmâuddîn İbrahîm b. Muhammed b. 'Arabşah el-İsferyânî el-Horâsânî"dir.¹ Kaynaklarda müellifin isim silsilesi ile ilgili herhangi bir ihtilaf

¹ İsferyânî'nin hayatına dair geniş bilgi için bk. Gıyâsuddîn Hândmîr b. Hâce Hümâmiddîn, *Habîbu's-siyer fî aḥbâri efrâdi'l-beşer*, thk. Muhammed Debîr Siyâkî, (Tahran/ Kitâbfurûş-i Hiyâm, 2001), 4/359; Muhammed Emîn el-Muhibbî, *Hulâsatu'l-eser fî a'yânî'l-karnî'l-hâdî 'aşer* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 3/87; Muhammed Halil b. 'Alî el-Murâdî, *Silku'd-durar fî a'yânî'l-karnî's-sânî 'aşer* (Beyrut: Dâru'l-Beşîrî'l-İslamiyye, 1988), 1/272; Şihâbuddîn Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ehbâri men zeheb*, thk. Abdulkadir Arnavût, Mahmûd Arnavût (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986), 10/417; Ebu'l-Me'âlî Muhammed İbnu'l-Gazzî, *Dîvânu'l-islâm*, thk. Seyyid Kesrevî Hasan (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1990), 3/292; Hayruddîn ez-Zirikî, *el-A'lâm kamûsu terâcim li-eşherî'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-'Arab ve'l-mustarebîn ve'l-musteşrikîn* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 1/66-67; Mahmûd Hasan et-Tünkî, *Mu'cemu'l-musannifîn*, thk. Sıddîk Kemâl el-Mekkî (Beyrut: y.y., 1925), 4/375; Ahmed b. Muhammed el-Edirnî, *Tabâkâti'l-mufessirîn*, thk. Süleyman b. Salih (Medine: Mektebetu'l-ülûm ve'l-hikem, 1997), 376; Abdulhuseyn Nevâyî, *Ricâli-i kitâb-i Habîbu's-siyer* (Tahran: İntişârât-i Encümen-i âsâr ve mefâhir-i ferhengî, 2000), 241; Abbas el-Kummî, *el-Kunâ ve'l-elkâb* (Beyrut: y.y., 1983), 2/468; Abdulhuseyin Nevâyî, Muhammed Rıza Nuseyri vd., "İbn 'Arabşah İsferyânî", *Eser-i âferînân* (Tahran: Müesses-i çâp-i Danişgâh-i Tahran, 2005), 1/127; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1951), 1/14; 'Omer Rıda Kehhâle, *Mu'cemu'l-muallifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsî'l-'Arabî, 1957), 1/101; Yûsuf İlyân Serkîs, *Mu'cemu'l-matbû'âtî'l-'Arabîyye ve'l-mu'arrebbe* (Kahire: Mektebetu Serkîs, 1928), 2/1330; Muhammed Ali Muderrîs-i Tebrîzî, *Reyhânetu'l-edeb fî terâcimi'l-*

bulunmamaktadır. Zira bu isim silsilesi, bizzat müellif tarafından neredeyse tüm eserlerinde yukarıda belirtildiği şekilde kullanılmıştır.² İsferâyînî, isim ve künyesi ile değil, daha çok lakap ve nisbeleri ile tanınmıştır. 'İsâmuddîn (عَصَامُ الدِّين), 'İsâm (عِصَام), Molla/Mevlâ 'İsâm (المَوْلَا عِصَام), en meşhur lakaplarıdır.³ Bunlardan özillekle 'İsâm lakabı, eserlerine özel isim olacak kadar şöhret kazanmıştır. Örneğin "'İsâm 'ale'l-Câmî, 'İsâm 'ale'l-Kâfiye, 'İsâm 'ale'l-Ferîde", ilim çevrelerinde 'İsâm lakabı ile tanınan başlıca eserleridir. İsferâyînî'nin de bu lakabını sıkça kullandığı, hatta eserlerinin mukaddimelerinde anlamına yönelik çeşitli ifadeler⁴ kullandığı görülmektedir.⁵ Başta dil ilimleri olmak üzere kelimeler, felsefe, münazara, fıkıh, hadis gibi pek çok ilim dalında eserler telif ettiğinden kendisine "allâme" (عَلَّامَة) lakabı da verilmiştir.⁶ İsferâyînî'nin en meşhur nisbesi ise içinde doğup büyüdüğü İsferâyîn şehrine nisbetle "el-İsferâyînî"dir. Bu nisbeyi bizzat kendisi de eserlerinde kullanmıştır. Yine müellif için az da olsa "el-Horâsânî", "el-Herevî" ve "es-Semerkindî" nisbeleri de kullanılmıştır.⁷

1. 2. Doğumu

İsâmuddîn el-İsferâyînî, İslam tarihi boyunca çok sayıda ulemaya beşiklik eden İsferâyîn⁸ kasabasında dünyaya gelmiştir. Kaynaklarda İsferâyînî'nin doğduğu yer ile ilgili ihtilaf bulunmazken doğum tarihine dair farklı görüşler bulunmaktadır. Esasen İsferâyînî'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak günümüzde yazılan bazı biyografik ve ansiklopedik eserler, İsferâyînî'nin vefat tarihinden yola çıkarak doğum tarihi ile ilgili bazı çıkarımlarda bulunmuşlardır. Örneğin İbnu'l-İmâd (ö. 1089/1679),

ma'rûfîn bi'l-künye ev'il-lakab (Tahran: Kitab furûşî hiyâm, 1990), 4/140-141; Hasan Enûşe vd., "İsâmuddîn el-İsferâyînî", *Dânişnâme-i Edeb-i Fârisî* (Tahran: Vezâret-i ferheng ve irşâd-i İslâmî, 2001), 3/699-700; 'Abdurrahmân el-Harrâz, *el-Atvel 'alâ Telhîsî'l-Miftâh, Dirâsetuhu ve tahkiki kısmî'l-evveli minhu hettâ bâbi'l-inşâ' min 'ilmi'l-beyân* (Riyad: Câmî'atu İmâm Muhammed b. Su'ûd, Kulliyetu'l-Lugati'l-'Arabiyye, Doktora Tezi, Riyad 1423). 1-90; İsferâyînî, *Şerhu'l-Ferîd*, thk. Nuri Yasin Hüseyin (Mekke: el-Mektebetu'l-Faysaliyye, 1984), 11-101.

² Bk. İsâmuddîn el-İsferâyînî, *el-Atvel fî 'ulûmî'l-belage*, thk. Ahmet 'İzzû 'İnaye, 'Ali Muhammed Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 2011), 1/57; İsferâyînî, *Hâşiyetu İsmâmiddîn el-İsferâyînî 'ala şerhi's-Sa'd 'ale'l-'Akâidî'n-Nesefiyye*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-kutubî'l-İlmiyye, 2011), 1/196; İsferâyînî, *Şerhu'l-Ferîd*, 107; İsferâyînî, *Hâşiyetu 'alâ Şerhi'l-Fevâidî'd-diyâiyye*, Câmî'atu'l-Melik Suud el-Mahtûtât, No. 7123, vrk. 6. İsferâyînî, *'İsâm 'ale'l-Câmî* (Dersaadet: Mektebetu Osmanîyye, 1309), 2.

³ Muhibbî, *Hulâsatu'l-eser*, 3/87; Murâdî, *Silku'd-durar*, 1/272.

⁴ Örneğin aşağıda verilen ifadesi bu hususu açıkça vurgulamaktadır: *إن الحمد لله على ما ألهمني كن عصاميا لا عظاميا، وإن كنت ابنا للكرام وخلفا عن الاعلام، وحفظني عن أن أكون أمسيًا، وجعل كل يوم لي خيرا مما تقدم عليه من الأيام* "Saygın kimselerin oğlu, büyük âlimlerin halefi olsan da "izâmî (atalarıyla övünen) değil, isâmî (kendi gayretiyle yetişen) ol" şeklinde bana ilham veren, beni "düncü" olmaktan koruyan ve günümü geçen tüm günlerden hayırlı kılan Allah'a hamd ederim." Bk. İsferâyînî, *Şerhu 'İsâm 'ale'l-Kâfiye*, 2.

⁵ İsferâyînî, *el-Atvel*, 1/17; İsferâyînî, *'İsâm 'ale'l-câmî*, 2; İsferâyînî, *Şerhu 'İsâm 'ale'l-Kâfiye*, 2, 3, 44; İsferâyînî, *Şerhu'l-'İsâm 'alâ metni's-Semerkindiyye*, thk. İlyas Kaplan (Beyrut: Dâru'l-kutubî'l-İlmiyye, 2010), 57; İsferâyînî, *Hâşiyetu 'İsâm 'ale şerhi'l-'Akâidî'n-Nesefiyye* (İstanbul: Matbaa-i el-Hac Muharrem Efendi el-Bosnevî, 1288), 2; İsferâyînî, *Hâşiyetu 'ale't-tasdîkât*, thk. es-Seyyid Muhammed Hamdi (İstanbul: Matba-i askerîyye), 2.

⁶ Ebu'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseyînî el-Kefevî, *el-Kulliyât*, thk. Adnan Dervû, Mahmud el-Mısırî (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1994), 597; Tûnkî, *Mu'cemu'l-musannifîn*, 4/375.

⁷ Zirîkî, *el-A'lâm*, 1/157, 233, 253, 264.

⁸ Yakût el-Hamevî, İsferâyîn kelimesinin Farsça kökenli olduğunu ve ilkin "esberâyîn" (أسبرايين) şeklinde okunduğunu; ancak zamanla Esferâyîn (أسفرأين) şeklinde talaffuz edildiğini ifade etmektedir. Farsça "kalkan" anlamına gelen "esber" (أسبر) ve âdet/gelenek anlamında kullanılan "ayîn" (أين) kelimelerin birleşiminden oluştuğunu savunmaktadır. Zira İsferâyîn şehrinde yaşayanların kalkan taşımakla tanındıklarını belirtmektedir. Bk. Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût El-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, (Beyrut: Dâru u Sâdir, 1995), 1/177-178.

İsferâyînî'nin 951/1544 yılında ve 72 yaşında vefat ettiğini kaydederken Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657), onun 945/1538 yılında vefat ettiğini zikretmektedir.⁹ İbnu'l-İmâd'ın verdiği tarihi esas alan Ömer Rızâ Kehhâle (ö. (ö. 1987), Yûsuf İlyân Serkîs (1932) gibi bazı çağdaş yazarlar, İsferâyînî'nin 879/1474 yılında doğduğunu savunmuşlardır.¹⁰ Diğer taraftan Hayruddîn Ziriklî (ö. 1976), İbrâhîm Muhammed İbrâhîm gibi diğer bazı yazarlar ise Çelebî'nin verdiği tarihi dikkate alarak İsferâyînî'nin 873/1469'da doğduğunu kabul etmişlerdir.¹¹ İsferâyînî'nin vefatı başlığı altında belirtileceği üzere İbnu'l-İmâd'ın görüşü daha güçlü delillere dayanmaktadır. Dolayısıyla doğum tarihinin 879/1474 yılı olma olasılığı daha yüksek görünmektedir.

1. 3. Ailesi ve Nesebî

İsferâyînî, ilim ve kültür açısından önde gelen bir aileye mensuptur. Kaynaklar, İsferâyînî'nin babası Muhammed b. Arabşâh'ın (ö.?) ve dedesi İbn Arabşâh'ın (ö.?) bölgede kadılık görevini üstlendiklerini aktarmaktadır.¹² Keza anne tarafından dedesi olan İsmâuddîn Davûd el-Hâfî de (ö. VIII.) dönemin önde gelen âlimlerinden olduğu gibi Timurular döneminde de baş vezirlik yapmıştır.¹³

İsferâyînî'nin nesebinden de çok sayıda âlim çıkmış ve genellikle "el-İsâmî" nisbesiyle tanınmışlardır. Bunlardan ilki, oğlu İsmâîl'den torunu olan ve "hafid" (torun) lakabıyla tanınan Alî b. Sadruddîn İsmâîl el-İsâmî'dir (ö.1007/1598). Yine torunlarından olan Cemâluddîn el-İsâmî (ö.?),¹⁴ Abdulmelik el-İsâmî (ö.1037/1627), Şerefuddîn el-İsâmî (ö. 1074/1663) ve Yahyâ el-İsâmî (ö. 1074/1663) de tanınmış büyük âlimlerdendir.¹⁵ Özellikle Abdulmelik el-İsâmî, yazdığı altmışı aşkın eseri ile oldukça dikkat çekmektedir.¹⁶

1. 4. Vefatı

Kaynaklar, İsferâyînî'nin vefatı ile ilgili birbirinden farklı tarihler kaydetmişlerdir. Örneğin Ahmed b. Muhammed el-Edirnî ve Bağdatlı İsmail Paşa gibi bazı âlimler, İsferâyînî'nin vefat tarihini 943/1536 ve 944/1537 olarak vermişlerdir.¹⁷ Bu konuda en kararsız davrananın Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) olduğu görülmektedir. Zira Çelebi, herhangi bir gerekçe belirtmeden İsferâyînî'nin vefatı için 943/1536, 944/1537, 945/1538, 951/1544 şeklinde farklı tarihler nakletmektedir.¹⁸ Ziriklî İsferâyînî'nin vefat tarihi için

⁹ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, 10/ 417.

¹⁰ Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmî'l-kutub ve'l-funûn* (Bağdat: Mektebetu'l-müsenna, 1941), 1/477; c. 2, s. 1144, 1146, 1259, 1614; İbnu'l-Gazzî, *Dîvânü'l-islâm*, 3/292; Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, 1/101; Serkîs, *Mu'cemu'l-matbû'âtî'l-'Arabîyye ve'l-mu'arreb*, 2/1330.

¹¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/66; İbrâhîm Muhammed İbrâhîm, "el-İsferâyînî", *Mevsû'atu 'a'lâmî'l- 'ulemâ' ve'l-udeba'î'l- 'Arab ve'l-müslimîn* (Beyrut: Dâru'l-cil, 2004), 1/615.

¹² Muhammed Bakır b. Zeynelabidin b. Cafer el-Musevî Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât fi ahvâli'l-ulema ve's-sadat* (Tahran: b.y, 2011), 1/180; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, 10/47.

¹³ Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, 4/99, 107, 359. Ayrıca bk. Enûşe vd., "İsmâuddîn el-İsferâyînî", *Dânişnâme-i edeb-i Fârisî*, 3/699-700; Nevâyî, *Ricâli-i kitâb-i Habîbu's-siyer*, 241; İsferâyînî, *Şerhu'l-Ferîd*, 11, 101.

¹⁴ Şihabuddîn Ahmed b. Muhammed el-Hafacî, *Reyhânetu'l-elibba' ve zehretu'l-hayatî'd-dunyâ*, thk. Muhammed Abdulfettâh el-Huluuv (Mısır: y.y., 1967), 1/417.

¹⁵ Muhibbî, *Hulûsatu'l-eser*, 4/473; Bağdâdî, *Hediyyetu'l-ârifîn*, 2/533; Bağdâdî, *İdâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfu'z-zunûn an esamî'l-kutubi ve'l-funûn* (Beyrut: Dâru ihyâ't-turâsî'l-'Arabî, ts.), 533.

¹⁶ Bağdâdî, *Hediyyetu'l-ârifîn*, 1/628; Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, 6/181.

¹⁷ Edirnî, *Tabâkâtî'l-müfessirîn*, 376; Bağdâdî, *Hediyyetu'l-ârifîn*, 1/14.

¹⁸ Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/39, 41, 190, 477, 853, 878; 2/1060, 1116, 1144, 1146, 1259, 1372, 1614, 1619, 2022.

sadece 945/1538 yılını aktarmışsa da bunu gerekçelendirmemiştir.¹⁹ İsferâyînî'nin vefatı ile ilgili en net bilgi, İbnu'l-İmâd (ö.1089/1679) tarafından ortaya konmuştur. Nitekim o, *Şezerâtu'z-zeheb* adlı eserinde İsferâyînî'nin vefat tarihini hicri 951 yılında vefat edenler arasında zikretmiştir. İbnu'l-İmâd'ın konuya dair ifadeleri şu şekildedir:

*“Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin soyundan olan İsâmuddîn İbrahim b. Muhammed b. Arabşâh da bu yıl (951) içerisinde vefat etmiştir... O, ömrünün sonlarına doğru Hâce Ubeydullah en-Nakşebendî'yi ziyaret etmek amacıyla Buhârâ'dan Semerkant'a sefere çıkmış ve orada hastalanmıştır. Hastalandıktan 22 gün sonra 72 yaşındayken vefat etmiştir...”*²⁰

İbnu'l-İmâd'ın İsferâyînî'nin dönemine yakın bir zamanda yaşamış olması ve yaşı ile net bir tarih belirtmesi, verilen bilgilerin güvenilir olduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla İbnu'l-İmâd'ın verdiği bilgiler çerçevesinde İsferâyînî'nin hicri 951/1544'de vefat ettiğine dair görüş daha kuvvetli gözükmektedir.

2. İlmî Yönü

2. 1. Tahsili ve İlmî Faaliyetleri

İsferâyînî, elit sayılabilen bir ailenin ferdi olarak henüz çocuk yaşta ilimle tanışmıştır. O, kısa bir zaman diliminde ilmî açıdan büyük bir mesafe katetmiştir. Henüz küçük yaşta akranı içerisinde temayüz eden İsferâyînî, genç yaşta parmakla gösterilebilecek kadar ilmî bir birikime sahip olmuştur.²¹ İsferâyînî, ilk eğitimini İsferâyîn kentinde kadılık vazifesini yapmakta olan babası Muhammed b. Arabşâh (ö. VIII.) ile dedesi Davûd el-Hâfî'den (ö. VIII.) almıştır.²² Kısa bir zaman diliminde ilmî açıdan önemli bir mesafe kat eden İsferâyînî, ilim tahsilini daha da ilerletmek için dönemin ilim merkezlerinden biri olan Herât şehrine gitmiştir. Burada çok uzun yıllar Abdurrahman Molla Câmî'den (ö. 898/1492) dersler almıştır. Hocası vefat edinceye kadara kendisinden ayrılmayan İsferâyînî, hocasının vefatından sonra da yaklaşık 28 yıl kadar Herât'ta ilmî çalışmalarına devam etmiştir.²³ Kaynaklar, İsferâyînî'nin tahsil sürecini aktarmakla birlikte kimden hangi dersi aldığına dair bir bilgiye yer vermemişlerdir.

İsferâyînî'nin, devletin çeşitli kademelerinde görev almış bir aileye mensup oluşu, büyük ihtimalle onun devlet yöneticileri ile yakın ilişki kurmasına vesile olmuştur. Keza şer'î ve akli ilimlerde gösterdiği üstün başarısı da dönemin yöneticilerinin dikkatini çekmesine vesile olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Timurlular hükümdarı Hüseyin Baykara tarafından kendisine henüz genç yaşta müderrislik görevinin tevdi edilmiş olması da bu hususu teyit etmektedir. İsferâyînî, Herât kentinde bulunduğu süre içerisinde telif çalışmalarının yanı sıra el-Medresetu'l-Sultâniyye, el-Medresetu'l-Âliyye, Medresetu Şâhruh gibi ünlü medreselerde müderrislik görevini sürdürmüştür.²⁴ Dönemin siyasi çalkantıları nedeni ile 926/1520 yılında Herât'tan ayrılan İsferâyînî, Buhârâ'ya yerleşmiştir. İsferâyînî'nin Buhârâ'ya gelişi, dönemin Şeybânî hükümdarı Ubeydullah Han tarafından saygıyla karşılanmıştır. Kendisi de bir âlim olan Ubeydullah Han, sair ulemâyı himaye ettiği

¹⁹ Zirikî, *el-A'lâm*, 1/157, 233, 253, 264.

²⁰ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, 10/417.

²¹ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, 8/291.

²² İsferâyînî, *İsâm 'ale'l-Câmî*, 45; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb* 8/291.

²³ Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât*, 1/179; Tûnkî, *Mu'cemu'l-musannifîn*, 4/376; Muderris-i Tebrîzî, *Reyhânetu'l-edeb*, 4/140, 141.

²⁴ İbrâhîm, “el-İsferâyînî”, *Mevsû'atu 'alâmî'l- 'ulemâ'*, 1/615.

gibi İsferyâinî'nin Buhârâ'da ilmî çalışmalar yapmasına da imkân tanımıştır. İsferyâinî, vefat edinceye kadar Buhârâ'da telif ve tedrisatını sürdürmüştür.²⁵

2. 2. İlmî ve Ahlakî Kişiliği

Akli ve felsefi ilimlerin yoğun bir şekilde öğretildiği Horasan ve Mâverâünnehir bölgesindeki ilmi çevre, İsferyâinî'nin ilmi kişiliği ve edebi zevkinin oluşmasında büyük rol oynamıştır. Başta dil, mantık gibi akli ilimler olmak üzere çok farklı alanlarda büyük bir birikim elde etmiş ve yazdığı eserlerle kendisinden sonraki âlimler üzerinde büyük bir etki yaratmıştır.²⁶ İsferyâinî, gerek zengin ve kültürlü bir ailede yetişmesi gerekse Moğol istilası sonrası ilmi ortamın yeniden canlandığı bir dönemde tahsil hayatına başlaması nedeni ile çok iyi bir eğitim sürecinden geçmiştir. Kadılık görevini yapmış bir babanın oğlu olarak İsferyâinî, erken yaşta ilimle tanışmış ve kısa bir sürede ciddi bir birikim kazanmıştır.²⁷ İsferyâinî, ilmi yetkinliğini telif ettiği şerh ve haşiyeleri ile ortaya koymuş ve kendisinden sonraki birçok müellifi etkilemiştir. Söz konusu etkisi, özellikle Abdülhakim es-Siyâlkûtî (ö. 1067/1657) ve Muhammed ed-Dusûkî'de (ö. 1230/1815) net bir şekilde görülmektedir.²⁸

Nitekim onun ilmî, kendisinden sonra birçok müellifi Eserlerinde yaptığı ilmi çıkışlar, kendisi daha hayattayken birçok âlimin takdirini kazanmasına vesile olmuştur.²⁹ Örneğin Timurular döneminin büyük tarihçilerinden biri sayılan Hândmîr (ö. 942/1535), çağdaşı olan İsferyâinî'yi şöyle tanıtır:

*“Mevlâna İsmâuddîn, sahip olduğu ince karakteri, keskin zekası, akli ve fenni ilimlerdeki yeteneği sayesinde önde gelen büyük âlimlerden birisi olmuştur. Hâkân-i mansûr (Hüseyn Baykara) döneminde yapmış olduğu yoğun bir ilmi çalışma ile bu mertebeye ulaşmış ve Şâhruh Medresesi'nde müderrislik yaparak dönemin talebelerine ilim kapısını açmıştır.”*³⁰

İsferyâinî, başta nahiv, sarf, vaz' ilmi gibi pek çok alanda telif ettiği eserleri ile dil ilimlerine çok önemli katkılarda bulunmuştur. Ancak onun *el-Atvel* adlı şerhi bağlamında belâgat ilmindeki katkıları, diğer ilimlere nazaran daha büyük olduğu görülmektedir. Nitekim İsferyâinî'nin, bütün eserleri arasında “Sâhibu'l-Atvel” (*el-Atvel*'in müellifi) şeklinde sadece *el-Atvel* adlı eseri ile tanınmış olması da bu düşünceyi teyit etmektedir. Zira o, bu eseri ile belagatteki istilâhların doğru anlaşılması, eksik veya yanlış verilen tanımların düzeltilmesi, belagat kurallarının gelişimi, ihmal edilen bazı belagat konularının ortaya konması, belagat ilminin tertip ve taksimatı konularında büyük katkılar sunmuştur.

²⁵ Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2; 20; Tûnkî, *Mu'cem'ül-musannifîn*, 4/377; Tûnkî, *Mu'cemu'ül-musannifîn*, 4/376; İbrâhîm, “el-İsferyâinî”, *Mevsû'atu 'a'lâmi'l- 'ulemâ'*, 1/615; Halîlullah el-Halîlî, *Herât târihuhâ âsaruhâ ricâluhâ* (Bağdat: Matba'atu'l-me'ârif, 1974), 36, 87.

²⁶ Muhibbî, *Hulâsatu'l-eser*, 3/87; Murâdî, *Silku'd-durar*, 1/272; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, 10/417; Bağdâdî, *Hediyetu'l-ârifîn*, 1/14; Tûnkî, *Mu'cemu'ül-musannifîn*, 4/375.

²⁷ İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, 10/417; Tûnkî, *Mu'cem'ül-musannifîn*, 4/376; İbrâhîm, “el-İsferyâinî”, *Mevsû'atu 'a'lâmi'l- 'ulemâ'*, 1/615.

²⁸ Abdülhakîm b. Şemsiddîn Muhammed Siyâlkûtî, *Hâşiyetu's-Siyâlkûtî 'alâ kitâbi'l-Mutavvel*, (Kum: Menşûrâtu'r-Radî, 1983, 7, 147, 183, 187, 222, 224, 235 256, 264, 295, 300, 305, 319, 369, 392, 397, 409, 416, 422, 436, 477, 508, 554; Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b Ahmed b Arafed-Dusûkî, *Hâşiyetu'd-Dusûkî 'alâ Muhtasari'l-me'ânî*, thk. Abdulhamîd Hindâvî, (Beyrut: Dâru'l-mektebeti'l-asiyye, 2007), 1/166, 605, 668; 3/ 117, 132, 246, 305; 4/12, 79, 89, 165, 166, 190, 292, 449. 605.

²⁹ Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, 4/359; Muhibbî, *Hulâsatu'l-eser*, 3/87; Murâdî, *Silku'd-durar*, 1/272; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, 10/417; Bağdâdî, *Hediyetu'l-ârifîn*, 1/14; İbnu'l-Gazzî, *Dîvânu'l-İslâm*, 3/292; Kummî, *el-Kunâ ve'l- elkâb*, 2/468; Edirni, *Tabâkâtî'l-mufessirîn*, 376.

³⁰ Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, 4/359.

Yine belagatçılar arasında tartışma konusu olmuş pek çok ihtilafli meselelerde İsferâyînî'nin özgün yorumları bulunmaktadır. Özellikle mecâz-ı 'aklî³¹, kinâye³² ve isti'âre-i mekniye³³ konularında ortaya koyduğu özgün görüşleri son derece dikkat çekicidir.

Elimizdeki kaynaklar, İsâmuddîn el-İsferâyînî'nin ilmî kişiliği hakkında belli ölçüde bilgi aktarmışlarsa da mizacı ve ahlakı ile ilgili yeterince açıklamada bulunmamışlardır. Bununla birlikte İsferâyînî'nin çeşitli eserlerinde söylediği sözler ve kullandığı üslup, onun ilmî kişiliği ve karakterine dair önemli ipuçları barındırmaktadır.

Tartışmacı bir mizaca sahip olan İsferâyînî, aynı zamanda ilmi münazaralardaki pervasız duruşu ve ortaya koyduğu akli yorumları ile dikkat çekmektedir. Konunun giriftliği veya muhataplarının büyüklüğü onu meselenin üzerine gitmekten alıkoymamıştır. Kendisinden önceki âlimlerin görüşlerinden yararlandığı gibi doğru bulmadığı görüşleri reddetmekten de çekinmemiştir.³⁴ İsferâyînî'nin bu özelliğini şu sözlerinden anlamak mümkündür:

*"Başta rabbânî âlim, büyüklerin üstadı Teftâzânî ve ulemânın öncüsü, muhakkik Seyyid Şerîf el-Curcânî gibi çok sayıda ulemânın, bir kitabın (Telhîs'in) her konusunu izah eden şerhler yazmış olmaları, beni bir şerh yazmaktan alıkoymadı..."*³⁵

*"Muhtemelen Şeyh (Abdulkahir el-Curcânî)'in (ilimdeki) büyüklüğü, muhakkiklerin onun görüşlerinin zayıflığını görmelerine engel olmuştur. Oysa Allah, dilediğine nimetlerini tahsîs eder."*³⁶

Bilginin kimsenin tekilinde olmadığını vurgulayan İsferâyînî, hadis olarak nakledilen *"Hikmet, müminin yitik malıdır"* sözünü kendisi için adeta şiar edinmiştir.³⁷ Aslında onu kimin söylediği değil, neyin söylendiği ilgilendirmiştir.³⁸

İsferâyînî'nin belki de en dikkat çekici özelliği hür iradeli, eleştirici ve sorgulayıcı oluşudur. O, hiçbir zaman taklitçiliği benimsememiş; aksine birçok eserinde buna karşı duruşunu açıkça ortaya koymuştur.³⁹ Nitekim onun şu sözleri bu yönünü özetler niteliktedir:

*"Taklidin boyunduruğundan kurtulmayan dilediğini söylesin. Çünkü onunla tartışılacak hiçbir şey yoktur."*⁴⁰

*"Bu konu böyle anlaşılmalı. Bu, taklidin boyunduruğuna girmekten kesin bir şekilde kurtulmanın durumudur."*⁴¹

³¹ İsferâyînî, *el-Atvel*, 1/278.

³² İsferâyînî, *el-Atvel*, 2/345.

³³ İsferâyînî, *el-Atvel*, 2/302.

³⁴ İsferâyînî, *el-Atvel*, 1/17-18.

³⁵ İsferâyînî, *el-Atvel*, 1/18: "ولم أخف أن أشرح كتاباً قد صرفت غاية همته في شرح كل باب فيه من الأبواب جم غفير من فحول أصحاب العقول وقوم عظيم من عظماء أرباب الألباب سيما العالم الرباني استاذ الفضلاء العلامة التفتازاني والمحقق الحقاقي قُدوة العلماء الشريف الجرجاني...."

³⁶ İsferâyînî, *el-Atvel*, 2/12, 13: "وكان مهابة الشيخ شغلت المحققين عن مشاهدة ضعف كلامه والله يختص من يشاء بأعمه"

³⁷ İsferâyînî, *el-Atvel*, 1/18.

³⁸ İsferâyînî, *el-Atvel*, 1/17: "من لم يفارق ربة التقليد فليتقوه بما شاء فليس معه النزاع." "ذروة الجلال، قول علي آل النبي خير آل: لا تنظر إلى من قال وانظر إلى ما قل..."

³⁹ İsferâyînî, *el-Atvel*, 1/17, 18; c. 2/26, 64.

⁴⁰ İsferâyînî, *'İsâm'ale'l-Câmî*, s. 2, 3: "من لم يفارق ربة التقليد فليتقوه بما شاء فليس معه النزاع."

⁴¹ İsferâyînî, *el-Atvel*, 2/26: "هكذا ينبغي أن تحقق المقام وهذا شأن من ليس في ربة التقليد في غاية الاستحكام."

İsferâyîni'ye göre gerçek üstünlük ilimle elde edilen üstünlüktür. O, nesebî üstünlüğü değil kesbî üstünlüğü tercih etmiştir. Herhangi bir gayret sarfetmeden başkalarına yaslanarak övünmeyi zillet olarak telakkî etmiştir. Nitekim eserlerinin başında "İsâmuddîn" ve "İsâm" lakaplarını sıkça kullanması ile bu yönünü ortaya koymuştur.⁴² Onun bu lakabını ısrarla öne çıkarmasının sebebi, şu özdeyişinden net bir şekilde anlaşılmaktadır:

*"Saygın kimselerin oğlu, büyük âlimlerin halefi olsan da "izâmî (atalarıyla övünen) değil, isâmî (kendi gayretiyle yetişen) ol" şeklinde bana ilham veren, beni "düncü" olmaktan koruyan ve günümü geçen tüm günlerden hayırlı kılan Allah'a hamd ederim."*⁴³

İsferâyîni, birçok ilimde derin vukufiyeti bulunmasına rağmen vakur ve mütevazi duruşundan da ödün vermemiştir. O, zor bir problemi çözdüğünde bunu gururla dile getirmekten çekinmemiş ancak; bunu bir kibir vesilesi olarak değil Allah'ın kendisine bahsettiği bir lütf olarak görmüştür. Onun bu özelliğini, her zor bir meselenin çözümünden sonra Allah'a şükretmesinden anlayabilmekteyiz.⁴⁴

2. 3. Hocaları

İsâmuddîn el-İsferâyîni, daha önce belirtildiği gibi ilk tahsilini babası Muhammed b. 'Arabşâh ile dedesi İsâmuddîn Dâvûd el-Hâfî'den almıştır.⁴⁵ Bu itibarla İsferâyîni'nin ilk hocaları babası ve dedesi sayılmaktadır. Ancak İsferâyîni'nin ilim hayatında derin izler bırakan ve vefat edinceye kadar kendisinden ayrılmadığı hocası hiç kuşkusuz Abdurrahman Molla Câmi'dir. İsferâyîni'nin hayatını inceleyen kaynaklar, İsferâyîni'nin hocası olarak sadece Molla Câmi'den söz etmişlerdir. Fakat İsferâyîni'nin eğitime başladığı yıllarda Herât'ın adeta bir ilim ve kültür merkezi olması, onun başka hocalardan da ilim tahsil ettiği ihtimalini güçlendirmektedir.⁴⁶ Dolayısıyla böyle bir ortamda tahsil gören İsferâyîni'nin sadece Molla Câmi'den ders almış olması neredeyse imkânsızdır. Bu itibarla onun birçok âlimden ilim tahsil ettiği kabul edilmelidir. Ancak muhtemelen diğer hocaları, ünü kendi döneminde bile her tarafa yayılan Molla Câmi'nin gölgesinde kalmış ve kaynaklarda kendilerine yer bulamamışlardır.⁴⁷

2. 4. Öğrencileri

Genç yaşta ilim tahsilini tamamlayan İsferâyîni, çok erken yaşta müderrislik yapmaya başlamıştır. Herât'ta bir yanda hocası Molla Abdurrahmân el-Câmi ile ilmi faaliyetlerini sürdürürken bir yandan da kentte bulunan medreselerde müderrislik yapmıştır. Dolayısıyla İsferâyîni'nin çok sayıda öğrenci yetiştirmiş olması kaçınılmazdır. Nitekim bazı kaynaklar, İsferâyîni'nin Herât'tan ayrılırken çok sayıda öğrencisi ile

⁴² İsferâyîni, *el-Atvel*, 1/17; İsferâyîni, *'İsâm 'ale'l-Câmi*, 2; İsferâyîni, *Şerhu 'İsâm 'ale'l-Kâfiye*, 2-3, 44; İsferâyîni, *Şerhu'l-'İsâm 'alâ metni's-Semerkandiyye*, 57; İsferâyîni, *Hâşiyetu 'İsâm 'ale şerhi'l-'Akâidi'n-Nesefiyye*, 2; İsferâyîni, *Hâşiyetu 'ale't-tasdîkât*, ed. es-Seyyid Muhammed Hamdi (İstanbul: Matba-i askeriyye 1259), 2.

⁴³ İsferâyîni, *Şerhu 'İsâm 'ale'l-Kâfiye*, 2: "أحمد الله على ما ألهمني كن عظاميا لا عظاميا، وإن كنت ابنا للكرام وخلفا عن الاعلام، وحفظني "عن أن أكون أمسيًا، وجعل كل يوم لي خيرا مما تقدم عليه من الأيام."

⁴⁴ İsferâyîni, *el-Atvel*, c.1, s. 17, 70; c.2, 13, 92; İsferâyîni, *'İsâm 'ale'l-câmi*, 2-3, 52, 54, 113; İsferâyîni, *Şerhu'İsâm 'ale'l-Kâfiye*, 2-3, 10, 44; İsferâyîni, *Şerhu'l-'İsâm 'alâ metni's-Semerkandiyye*, 57-58; İsferâyîni, *Hâşiyetu 'İsâm 'ale şerhi'l-'Akâidi'n-Nesefiyye*, 2; İsferâyîni, *Hâşiyetu 'ale't-tasdîkât*, 2.

⁴⁵ İsferâyîni, *'İsâm 'ale'l-Câmi*, 45; Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, 4/99, 107, 359; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, 8/291.

⁴⁶ Bu dönemde Herât kentinde ilmi faaliyet yürüten âlimler hakkında detaylı bilgi için bk. Abdulhekîm Tabîbî, *Târîh-i muhteser-i Herât der ahd-i Tîmûriyân* (Tahran: İntişârât-i hîrmend, 1989), 54-58.

⁴⁷ Hândmîr, *Habîbu's-siyer*, 4/338-339; Muderris-i Tebrîzî, *Reyhânetu'l-edeb*, 1/385-395; Kummî, *el-Kunâ ve'l-elkâb*, 2/138-141.

ayrıldığını açıkça aktarmışlardır.⁴⁸ Fakat İsferâyînî'nin biyografisini aktaran *Şezerâtu'z-Zehab, Hulâsatu'l-eser, Silku'd-durar* gibi döneme dair eski Arapça kaynaklar, İsferâyînî'nin öğrencilerinin kimliklerine dair bilgi vermemişlerdir. Bununla birlikte *Mu'cemu'l-musannifîn, Ravdâtu'l-cennât* gibi son döneme yazılan bazı Arapça kaynaklar, İsferâyînî'nin Ebu'l-Feth adında bir öğrencisinden söz etmişlerdir. Söz konusu kaynaklarla yetinen bazı modern araştırmacılar da İsferâyînî'nin sadece bir öğrencisinin bilindiğini iddia etmişlerdir.⁴⁹ Fakat döneme dair yazılan Farsça eserlerde yaptığımız araştırma sonucunda İsferâyînî'nin altı öğrencisinin daha tespiti mümkün olmuştur. İsferâyînî'nin tespit edilen öğrencileri şunlardır:

1. Mîr Kelân b. Mevlânâ Hâce el-Horâsânî (ö. 941/1534)⁵⁰
2. Muhammed Sa'îd el-Hanefî et-Türkistânî (ö. 970/1562)⁵¹
3. es-Seyyid Ebu'l-Feth b. Mîrzâ Mahdûm (ö. 978/1570)⁵²
4. Hâfız Muhammed et-Taşkendî (ö. 980/1572)⁵³
5. Nizâmuddîn el-Bedahşî (ö. 982/1574)⁵⁴
6. Hâce Huseyn el-Mervezî (ö. 979/157)⁵⁵
7. Mevlânâ Huseyn et-Türkistânî (ö. X./XVII)⁵⁶

3. Eserleri

İsâmuddîn el-İsferâyînî, ağırlıklı olarak dil ilimlerinde olsa da kendi döneminde yaygın olan hemen hemen her ilim dalında birçok eser telif etmiştir. Tahsil ve müderrislik hayatında sık sık yer değiştirmemiş olması, muhtemelen kendisine ilmi faaliyetlerde bulunmasında uzun zaman kazandırmıştır. Ayrıca dönemin hükümdarlarından gördüğü desteğin de bunda etkisinin olabileceğinden söz edilebilir. Yetmiş iki yıllık ömrüne elliye yakın eser sığdırabilen İsferâyînî, kaleme aldığı eserleri ile adından söz ettirmeyi başarmış ve eserlerinin pek çoğu ilim çevrelerince kabule şayan görülmüştür. Genellikle şerh ve

⁴⁸ Abdulkadir Bedâyûnî, *Muntehabu't-tevârih*, ed. Encumen-i âsâr ve mefâhir ferhengî (İsfahan: Merkez-i tahkîkât râyâne, ts.), 3/590; Tûnkî, *Mu'cem'l-musannifîn*, 4/376.

⁴⁹ İsferâyînî, *Şerhu'l-Ferîd* (Muhakkikin notu.), 40-41; Harrâz, *el-Atvel 'alâ Telhîsi'l-Miftâh*, 108.

⁵⁰ Bedâyûnî, *Muntehabu't-tevârih*, c. 3, s. 103-104; İsfehânî, *Riyâdu'l-ulemâ*, 7/262; Şerif Abdülhay b. Fahriddîn el-Hasenî, *Nuzhetu'l-havâtir ve behcetü'l-mesâmî ve'n-nevâzir* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999), 4, 422.

⁵¹ Bedâyûnî, *Muntehabu't-tevârih*, 3/104; Hasanî, *Nuzhetu'l-havâtir*, 4/422; Zeynüddîn Mahmûd Vâsîfî, Mahmûd b. Abdulcelil, *Bedâyi'u'l-vekâyi* (Tahran: y.y., 1972), 2/3.

⁵² Mirzâ Abdullah el-İsfehânî, *Riyâdu'l-ulemâ ve hıyâzu'l-fudêlâ*, ed. Ahmed el-Hüseynî (Kum: 1980, 5/492; Muderris-i Tebrîzî, *Reyhânetu'l-edeb*, 3/220; Muhsin el-Emin, *Ayanu's-Şia* (Beyrut: y.y., 1983), 2/394; Hasanî, *Nuzhetu'l-havâtir*, 4, 422.

⁵³ Bedâyûnî, *Muntehabu't-tevârih*, 3/104; Nurullah el-Huseynî el-Maraşî, *İhkâku'l-hak ve izhâku'l-bâtın*, (Kum: Mektebetu Âyâtullah el-Maraşî, 1988), 2/206. Kaynaklarda birçok eser yazdığı belirtilen Taşkendî'nin *Ucâletu'l-beyân fi şerhi'l-mîzân, Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Kâfiye ve Risâle fi'l-vaz'* adlı eserleri günümüze ulaşmıştır.

⁵⁴ Hasanî, *Nuzhetu'l-havâtir*, 4/441; Bedâyûnî, *Muntehabu't-tevârih*, 3/105; Maraşî, *İhkâku'l-hak ve izhâku'l-bâtın*, 2/206. Kaynaklarda Bedahşî'nin *Hâşiye 'alâ Şerhu'l-'akâid li't-Teftâzânî, Risâle fi beyân'l-kelâm ve tahkiki'l-îmân ve't-tasdik, Şerhu Minhâcî'l-usûl fi mi'râcî'r-Rasûl* adlı bazı eserlerinden söz edilmektedir.

⁵⁵ Bağdâdî, *İdâhu'l-meknûn*, 3/523; Abdullah Şerefuddîn, *Me'a mevsû'ât ricâli's-Şi'a* (Londra: el-İrşâd, 1991), c. 1, s. 193; Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şi'a*, 9; 1031; Hasan Rûmlî, *Ahsenu't tevârih* (Tahran: İntişârât-i Esâtîr, 2004), 2/1053; Evhedî Balyânî, Muhsin Nâcî Neşrabâdî, *Tazkira-i 'arafât al-'âşikîn ve 'arasât al-'ârifîn* (Tahran İntişât-i Esâtîr, 2009), 2/21.

⁵⁶ Sa'îd Neffîsî, *Tarih-i nazm ve nesr der İran ve der zeban-i farisî tâ pâyân karn-i dehom hicrî* (Kum: Müesses-i ferhengî ve ittilâ'-i resânî-yi tibyan, 2014), 1/630; Enûşe vd. "Mevlânâ Hüseyn et-Türkistânî", *Dânişnâme-i Edeb-i Fârisî*, 1/345.

haşiye türü eserler kaleme almıştır. Ancak *el-Ferîd*, *Şerhu'l-Ferîd*, *Mîzânu'l-edeb* gibi birkaç müstakil eseri de bulunmaktadır. Keza telif ettiği risaleler de müstakil eserler olarak değerlendirilebilir. Yazdığı eserlerin çoğu günümüze ulaşmış ve bazıları basılmıştır.

Aşağıdaki başlıklarda İsferâyînî'nin tespit edilebilen ve günümüze ulaşan eserleri, bilim dallarına göre sıralanıp kısaca tanıtılacaktır.

3. 1. Günümüze Ulaşan Eserleri

3. 1. 1. Nahiv

a. Hâşiye 'ale'l-Fevâidi'd-diyâiyye

İsferâyînî'nin nahiv ilminde telif ettiği eserler arasında en meşhur eseri sayılmaktadır. Haşiye, ilim çevrelerinde daha çok *'İsâm 'ale'l-Câmî* adıyla bilinmektedir. İsferâyînî, bu haşiyesinde hocası Mollâ Câmî'yi ve yer yer de çağdaşı Abdulgafûr el-Lârî'yi tenkit etmiştir.⁵⁷ "Kavluhu (قولہ) yöntemi"⁵⁸ ile yazılan bu haşiye, klasik medrese eğitimi verilen çevrelerce bilinmekte ve *Fevâidi'd-diyâiyye*'nin anlaşılmasında yardımcı kaynak olarak okutulmaktadır. Şöhreti nedeniyle üzerine çok sayıda hâşiye yazılmıştır.⁵⁹ Bu haşiyenin çok sayıda yazma nüshası günümüze ulaşmış ve defalarca basılmıştır.

b. Şerh 'ale'l-Kâfiye

İbnu'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) nahiv ilmüne dair meşhur *el-Kâfiye*'si üzerine yazılmıştır. İsferâyînî'nin bu şerhi, *el-Fevâidu'd-diyâiyye*'ye yazdığı haşiye kadar olmasa da medrese talebeleri arasından tanınmış ve üzerine pek çok haşiye yazılmıştır.⁶⁰ Eser, daha çok *'İsâm 'ale'l-Kâfiye* adıyla tanınmıştır. "Mezc yöntemi"⁶¹ ile yazılan bu şerhte İsferâyînî, birçok nahivciyi tenkit etse de asıl eleştiri oklarını *el-Kâfiye*'nin bir diğer şârihi olan Radî el-Esterâbâdî'ye yöneltmiştir⁶² Günümüze ulaşan şerh, tahkik edilmiş ve basılmıştır. Ayrıca eser üzerine Arapça yazılmış bir yüksek lisans çalışması da bulunmaktadır.⁶³

⁵⁷ Tûnkî, *Mu'cem'l-musannifin*, 4/377; Bağdâdî, *Hediyetu'l-ârifin*, 1/26; Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1372.

⁵⁸ Bu yöntemle yazılan eserlerde sadece metnin haşiyeye konu olan bölümü "kavluhu" (قولہ) ifadesiyle verilir ve ardından metinle ilgili değerlendirmeler yapılır. Bu yöntem, özellikle Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Haşiye ve yöntemlerine dair geniş bilgi için bk. Tefvik Rüştü Topuzoğlu, "Haşiye", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1997), 16/419-422.

⁵⁹ Üzerine haşiye yazan bazı âlimler şunlardır: 1. Muhammed Emîr el-Üsküdârî (ö. 1149/1736), 2. Muhammed Mollâ Zâde el-Kürdî, 3. Hasan Efendî el-Musulî, 4. Muharrem Efendî el-Musulî, 5. Mevlâ Muhammed el-Kadekî, 6. Ahmed b. Kâsım el-İbâdî (ö. 992/1584), 7. İsa b. Muhammed es-Safevî, 8. İbn Hâc el-Ceyşânî el-Kürdî, 9. Abdullah Demlûcî Zâde, 10. Muharrem b. Muhammed es-Sivâsî (ö. 1000/ 1591). Diğer haşiyeler hakkında geniş bilgi için bk. Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmi'u's-şurûh ve'l-hevâşî* (Abu Dabi/el-Mecmeu's-sekafi 2004), 2/1426-1427.

⁶⁰ Eser üzerine yazılan haşiyeler hakkında bilgi için bk. Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1370-1375; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh*, 2/1426-1427.

⁶¹ **Mezc yöntemi:** Metin ve şerhin birbiriyle harmanlandığı şerhler. Bunlara memzûc şerhler denilmektedir. Bu usulle yazılmış şerhlerde şârih, metnin kelimeleri arasına birtakım takdirler yaparak şerhini metinle birleştirir ve böylece anlamın daha iyi anlaşılması sağlanmış olur. Müteahhir dönemde yazıla şerhlerin çoğu bu yöntem ile yazılmıştır. Bu türden eserlerin yazma nüshalarında metine م (metin) veya ن (nass) harfleriyle, şerhe de ش (şerh) harfiyle işaret edilir. Bazen de metnin üzerine konulan çizgiyle şerhten ayırt edildiği görülür. Konuya dair geniş bilgi için bk. bk. Sedat Şensoy, "Şerh", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2010), 38/565-568; İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not* (İstanbul: Dergâh Yay., 2013), 1-214.

⁶² Bağdâdî, *Hediyetu'l-ârifin*, 1/26; Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1372.

⁶³ Receb Muhammed 'Allâm Beyûmî, *Ârâu'l-Kûfiyyîn fi şerhi'l-'İsâm el-İsferâyînî 'alâ Kafîyeti İbni'l-Hâcib*, (Minûfiye: Câmî'atu Minûfiye Kulliyetu'l-lugati'l-'Arabiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 1-369.

c. *el-Ferîd*

İsferâyînî'nin nahiv ilminde telif ettiği "*el-Ferîd*" adlı eseri, müstakil bir risâleden ibarettir. İsferâyînî, bu eserini 1. 'âmil, 2. ma'mûl, 3. 'âmil ve ma'mûl olmayan şekilde üç bölümde ele alarak özgün bir tertip kullanmıştır. "*el-'Avâmil*" ve "*el-İzhâr*"ın telifinde benzer bir tertip benimseyen Birgîvî'nin (ö. 981/1573) İsferâyînî'nin söz konusu tertibinden etkilenmiş olması büyük olasılıktır. Eseri, bizzat müellif tarafından üzerine yazılan şerh edilmiştir. Söz konusu şerhle birlikte günümüze ulaşmış ve tahkik edilerek basılmıştır.⁶⁴

d. *Şerhu'l-Ferîd*

Nahiv ilminde müstakil olarak telif ettiği *el-Ferîd* adlı esere yazılmış bir şerhtir. İsferâyînî, şerhin giriş bölümünde *el-Ferîd* adlı eserini, 926/1520'de Herât'tan ayrılıp sığındığı bir köyde mübtedi talebeler için yazdığını ve daha sonra ihtiyaca binaen kendisinin şerh ettiğini ifade etmektedir.⁶⁵ İsferâyînî, bu şerhini mezc yöntemi ile yazmıştır. İsferâyînî'nin, diğer pek çok şerhinin aksine ihtilafli konulara fazla girmemiş, daha çok betimleyici bir yöntem izlemiştir. Yine birçok eserinde görülen girift ifadelerden kaçınmış, öğrencinin konuyu rahat kavraması için basit ve daha anlaşılır ifadeler kullanmıştır. Günümüze ulaşan bu şerh, *el-Ferîd* ile birlikte tahkik edilmiş ve basılmıştır.⁶⁶

e. *Mîzânu'l-edeb*

Ders kitabı olarak yazıldığı tahmin edilen eser İsferâyînî'nin sarf, nahiv, ma'anî, beyân ve bed'î ilimlerine dair mecmua şeklinde telif ettiği bir çalışmadır. Eserde, konular özet olarak verilmiştir.⁶⁷ Eser, İsferâyînî'nin Muhammed et-Tâşkendî adlı öğrencisi tarafından "*Ucâletu'l-beyân fî şerhi'l-mîzân*" adıyla şerh edilmiştir. Günümüze ulaşan eser, söz konusu şerhi ile beraber birçok kez basılmıştır.⁶⁸

3. 1. 2. Sarf

a. *Suâl ve cevâb 'alâ Kitâbi'l-Maksûd fi's-sarf*

Soru-cevap şeklinde yazılan eser, sarf ilmindeki meşhur *el-Maksûd*⁶⁹ adlı eser üzerine yazılmış kısa bir şerhten ibarettir.⁷⁰ Şerhte "فإن قلت... قلت" (... sorarsan, şöyle derim) şeklinde bir yöntem⁷¹ izlenmiştir. Eserde 146 tane soru-cevap yer almaktadır. Söz konusu soru-cevaplar genellikle kısa tutulmuş, uzun tartışmalardan kaçınılmıştır.⁷²

⁶⁴ İsferâyînî, *Şerhu'l-Ferîd*. thk. Nuri Yasin Huseyn. (Mekke: el-Mektebetu'l-Faysaliyye, 1984), 1-560.

⁶⁵ İsferâyînî, *Şerhu'l-Ferîd*, 107-109.

⁶⁶ İsferâyînî, *Şerhu'l-Ferîd*. thk. Nuri Yasin Huseyn. (Mekke: el-Mektebetu'l-Faysaliyye, 1984), 1-560.

⁶⁷ Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/1916; Serkîs, *Mu'cemu'l-matbû'âti'l-'Arabiyye*, 2/1222, 1330, 1331, 1565.

⁶⁸ Serkîs, *Mu'cemu'l-matbû'âti'l-'Arabiyye*, 2/1222, 1330, 1331, 1565.

⁶⁹ Bu eser, Osmanlı döneminden günümüze medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Müellifi kesin olarak bilinmemektedir. Bk. Kenan Demirayak, "el-Maksûd", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2003), 27/453.

⁷⁰ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, 8/291; Bağdâdî, *Hediyetu'l-'ârifîn*, 1/26.

⁷¹ Buna "fankula" (فانكلا) yöntemi denir. Öğretim metotlarından biri olan bu yöntemde, müşkül görülen bir konu, farazi bir soru ile ortaya koyulur ve daha sonra buna cevap verilir. Bu yöntemde "فإن قلت/فإن قيل/فإن قال قائل" şeklinde soru sorulur ve ardından "قلت/قلنا/فالجواب" gibi ifadeler kullanılarak cevap verilir.

⁷² Kâmil Ahmed, Beyân Muhammed Fettâh, "Suâl ve cevâb 'alâ Kitâbi'l-maksûdi fi's-sarfî li İbrâhîm b. Muhammed el-Marûf bi 'İsâmiddîn el-İsferâyînî", *Mecelleti Kulliyeti't-terbiyyeti'l-esâsiyye li'l-'ulûmi't-terbeviyye ve'l-insâniyye*, 9/32 (Nisan 2017), 804-859.

b. *Şerhu's-Şâfiye*

İsferâyînî'nin bu şerhi, İbnu'l-Hâcib'in sarf ilminde yazdığı *eş-Şâfiye* adlı eseri üzerine yazılmıştır. Mezc metoduyla yazılan şerhte hem İbnu'l-Hâcib hem de *eş-Şâfiye*'nin diğer şârihleri tenkit edilmiştir.⁷³ Günümüze ulaşan bu şerh, *eş-Şâfiye*'nin diğer bir şârihi Seyyid Abudullah Nukrekâr'ın⁷⁴ (ö.776/1374) şerhi ile basılmıştır.

c. *Hâşiye 'ale's-Şâfiyye*

Bu eser, İbnu'l-Hâcib'in *eş-Şâfiye* adlı eseri üzerine yazılan bir haşiyeden ibarettir. Haşiye "kavluhu" yöntemine göre yazılmıştır. Eserin çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır.⁷⁵

d. *Hâşiye 'ale'l-Çârperdî*

Haşiye, Çârperdî'nin (746/1346) "*Şerhu'eş-Şâfiyye*" adlı eseri üzerine yazılmıştır. Günümüze ulaşan bu haşiyenin şimdiye kadar tespit edilen tek yazma nüshası bulunmaktadır.⁷⁶

3. 1. 3. Belagat

a. *el-Atvel*

İsferâyînî'nin *Telhîsu'l-Miftâh* üzerine yazdığı ve İsferâyînî ile özdeşleşen en meşhur şerhlerinden birisidir. İsferâyînî, bu eserinde sıkça Teftâzânî'nin görüşlerine yer vermekte ve çoğu zaman eleştirmektedir. Zaten eserine *el-Atvel* (daha detaylı) adının vermesinin nedeni de Teftâzânî'nin *el-Mutavvel* (detaylandırılmış) adlı eserine tarizde bulunmaktır.

İhtilafli konulara eleştirel yaklaşım ayrıntılı bir şekilde tartışmaya açması, tartıştığı meselelerde daha çok münazara yöntemine başvurması ve mantikî tevellere ağırlık vermesi, genelde ağır bir üslup benimsemesi, *el-Atvel*'in en bariz özelliklerindedir. *et-Telhîs*'in anlaşılması zor ifadeleri diğer bazı belagat eserlerinin ifadeleri ile mukâyese ederek çözümlenmesi, metni sözlük ve gramer açısından analiz etmesi ve özellikle ıstılâhların anlaşılması hususunda büyük bir gayret sarf etmesi de eserin diğer bazı özellikleri arasında sayılabilir.⁷⁷

b. *Şerhu'l-İsâm 'ale'l-Ferîde*

İsferâyînî'nin tüm eserleri arasında en çok bilinen şerhidir. Eser, Ebu'l-Kasım es-Semerkandî'nin (ö. 888/1483) isiti'âre ile ilgili telif ettiği meşhur "*el-Ferîde*"⁷⁸ adlı risalesi üzerine yazılmış bir şerhten ibarettir. İsferâyînî, bu şerhinde genellikle Semerkandî'nin

⁷³ Bağdâdî, *Hediyetu'l-ârifîn*, 1/26; Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1021.

⁷⁴ Nukrekâr'ın tam adı, Abdullah b. Muhammed b. Ahmed el-Hüseyinî en-Nisâbü'rî dir. Bk. Zirikî, *el-A'lâm*, 4/126.

⁷⁵ Bk. Süleymaniye Ktp. Giresun Yazmalar Böl., No: 00059, 99 vr.; Süleymaniye Ktp., Carullah Böl.; No: 001979, 99 vr.

⁷⁶ Bk. Carl Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî* (Arapçaya çev. Mahammed Fehmi Hicazî (Mısır: 1993), 5/329; H. Selim Ağa Ktp., No. 001197, 183 vr.

⁷⁷ Eser hakkında daha geniş bilgi için bk. Nihat Tari, *İsâmuddîn El-İsferâyînî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belagat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddime Ve Me'ânî Bölümleri)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 43-137.

⁷⁸ Bu risale ayrıca Ferâidu'l-fevâid, er-Risâletu's-Semerkandiyye, Risâletu'l-isti'are, er-Risâletu't-terşihyye adları ile de bilinmektedir. Bk. Tûnkî, Mu'cemu'l-musannifin, 4/376; Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/853; Bağdâdî, *Hediyetu'l-ârifîn*, 1/26.

görüşlerini eleştirmiş ve onun birçok yerde belagat âlimlerinin görüşlerini yanlış aktırdığını ifade etmiştir.

İsferâyînî dâhil olmak üzere “isti’âre” konusunu ele alan onlarca eser yazılmasına rağmen hiçbirisi Semerkandî'nin “*el-Ferîde*” adlı risalesi kadar rağbet görmemiştir. Bu risalenin ulema nezdinde büyük rağbet görmesi, üzerine onlarca şerh, haşiye veya talikatın yazılmasına vesile olmuştur.⁷⁹ Ancak şerhleri arasında en çok kabul görenin İsferâyînî'nin şerhi olduğu ifade edilmelidir. Nitekim bu şerhi üzerine elliye yakın haşiye yazılmış olması da bu hususu teyit etmektedir.⁸⁰ İsferâyînî'nin şerhi medreselerde ders kitabı olarak belirlenmiş ve asırlarca okutulmuştur. Söz konusu şerh, günümüzde klasik medrese usulünün devam ettiği çevrelerde hâlâ okutulmaktadır.⁸¹

c. *Risâle fi'l-isti'âre*

İsferâyînî'nin isti'âreye dair yazdığı müstakil bir eseridir. Risale, müstakil olmasına karşın *Şerhu'l-İsâm 'ale'l-Ferîde* adlı şerhi kadar şöhret bulamamıştır. Üzerine üç haşiye yazılan bu risâle,⁸² günümüze ulaşmış ve basılmıştır.⁸³

d. *er-Risâletu'l-Fârisiyye el-İsâmiyye*

İsferâyînî'nin isti'âreye dair Farsça kaleme aldığı bir risaledir. İsferâyînî'nin *el-Atvel'*den önce yazdığı bu risale, önemli eserlerinden biri sayılmaktadır.⁸⁴ Birçok âlim tarafından Arapçaya tercümesi yapılmış ancak en yaygın olanı Münecim Paşa'nın (ö.1113/1702) tercüme ettiği nüshadır.⁸⁵ Risalenin Farsça ve Arapça çok sayıda nüshası günümüze ulaşmıştır.⁸⁶

e. *Risâle der hakikat ve mecâz*

İsferâyînî'nin bu eseri, hakikat ve mecaz hakkında yazılmış Farsça bir risaledir. Bu risalesi, “*Risâle fi beyâni'l-mecâz ve aksâmih*”⁸⁷ adlı Arapaça ile aynı muhtevaya sahiptir. Arapça risalesinin daha sonraki dönemlerde Farsça risalesinden tercüme edildiği muhtemeldir.⁸⁸

⁷⁹ Söz konusu şerhlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Habeşi, *Câmi'u's-şurûh*, 1/61-72.

⁸⁰ Haşiyeler hakkın geniş bilgi için bk. Habeşi, *Câmi'u's-şurûh*, 1/61-66; Durmuş, “Semerkandî, Ebu'l-Kâsim”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 36/472-473.

⁸¹ Günümüze ulaşan bu şerh, defalarca tahkik edilip basılmıştır. Ayrıca son yıllarda şerh ile ilgili biri Arapça, diğeri Türkçe olmak üzere iki tane yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Bk. Mahmûd Tevfik Muhammed, *Ârâu'l-İsâm fi şerhihi li's-Semerkandiyye* (Kahire: Câmi'atu Ezher, Kulliyetu'l-lugati'l-Arabiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1978), 1-203; Fadil Ünsal, *İsâmuddîn el-İsferâyînî'nin Şerhu'l-İsâm li'l-Ferîde Adlı Eserinin İncelenmesi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 1-136.

⁸² Esere haşiye yazan âlimler şunlardır: 1. Abdullah b. Hayder el-Kürdî (ö. 1107/1695), 2. Hasan el-Attâr (ö. 1250/1835), 3. Ahmed Zîni ed-Dahlân (ö. 1304/1886). Bk. Abdullah, el-Cubûrî, *Fihrisu mahtûtâti'l-evkâf bi Bağdâd* (Bağdat: Matba'atu'l-irşâd, 1974), 3/417.

⁸³ Cubûrî, *Fihrisu mahtûtâti'l-evkâf bi Bağdâd*, 3/417.

⁸⁴ Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifin*, 2/55.

⁸⁵ İsferâyînî, *Şerhu'l-Ferîd* (Muhakkikin ön sözü), 59.

⁸⁶ Yasin Muhammed es-Sevvâs, *Fihrisu mahtûtâti Dâri'l-kutubi'z-zâhiriyye* (Dimaşk: y.y., 1983), 2/319.

⁸⁷ Bu risale, *Risale fi tahkiki'l-hakikati ve'l-mecaz* adıyla da bilinmektedir.

⁸⁸ Bu risalelerin hem Farsça hem Arapça nüshaları günümüze ulaşmıştır. Geniş bilgi için bk. İsferâyînî, *Şerhu'l-Ferîd* (Muhakkikin ön sözü), 59.

f. *Risâle ‘alâ mâ ene kultu*

Yedi varaktan oluşan risale, *el-Atvel*'de⁸⁹ yer alan “mâ ene kultu” (مَا أَنَا قُلْتُ) konusu⁹⁰ ile ilgili ihtilafın biraz genişletilmiş hali niteliğindedir. İstanbul'da Köprülü kütüphanesinde risalenin bir nüshası bulunmaktadır.⁹¹

g. *Hâşiye ‘alâ Hâşiyeti Seyyid Şerîf ‘ale’l-Mutavvel li’t-Teftâzânî*

Haşiye, Seyyid Şerîf’ el-Curcânî’in *el-Mutavvel* üzerine yazdığı haşiye üzerine yazılmıştır. Bu haşiyenin çok sayıda yazma nüshası günümüze ulaşmıştır.⁹²

h. *Hâşiye ‘ale’l-Mutavvel li’t-Teftâzânî*

Teftâzânî’nin *et-Telhîs* üzerine yazdığı meşhur *el-Mutavvel* adlı şerhine yazılmış bir haşiyedir.⁹³ Tespit ettiğimiz kadarıyla haşiyenin Türkiye’de üç yazma nüshası bulunmaktadır.⁹⁴

i. *Hâşiye ‘ale’l-Muhtasar li’t-Teftâzânî*

Haşiye, Teftâzânî’nin *el-Mutavvel* adlı şerhini kısaltarak telif ettiği *el-Muhtasar* adlı şerhi üzerine yazılmıştır.⁹⁵ Günümüze ulaşan bu haşiye, 1270 yılında Matbaa-i Amire’de neşredilmiştir. Söz konusu neşrin bir nüshası Süleymaniye kütüphanesinde mevcuttur.⁹⁶

3. 1. 4. Vazı’

a. *Şerh Risâleti’l-vaz’iyye el-‘Adudiyye*

İsferâyînî’nin ilim çevrelerinde meşhur olmuş şerhlerinden biridir. Bu eser, ‘Adududdîn el-Îcî’nin “*er-Risâletü’l-vaz’iyye*”yesine yazılmış bir şerhtir.⁹⁷ Îcî’nin risalesi üzerine yazılan onlarca şerh arasında en meşhur olanıdır. Vaz’ ilminde asırlarca ders kitabı olarak okutulmuş ve günümüzde klasik medrese usulünce eğitim veren çevrelerde hâlâ okutulmaktadır. Üzerine pek çok haşiye yazılan bu şerh, günümüze ulaşmış ve defalarca basılmıştır.⁹⁸

⁸⁹ İsferâyînî, *el-Atvel*, 1/372-380.

⁹⁰ İlk kez Abdulkâhîr el-Curcânî tarafından dikkat çekilen ve menfi bir cümlede müsnedün ileyhin takdimi ile ilgili bir konudur. Bu konuda “مَا أَنَا قُلْتُ” (Demedim) ve “مَا أَنَا قُلْتُ” (Ben demedim) ifadeleri karşılaştırılmakta ve aralarındaki fark tartışılmaktadır. Bk. Ebû Bekr Abdulkahir b. Abdurrahman el-Curcânî, *Delâilü’l-î-câz fi ilmi’l-me’ânî*, thk. Yâsin Eyyûbî (Kahire: el-Mektebetü’l-‘asriyye, 2002), 148-149.

⁹¹ Bk. Köprülü Ktp., Mehmed Asım Bey Böl., No. 000704, 55-67 vr.

⁹² Türkiye’nin çeşitli kütüphanelerinde yaklaşık 13 nüshası bulunmaktadır. Ayrıca bk. Brockelmann, *Tarihu’l-edebî’l-‘Arabî*, 5/256.

⁹³ Brockelmann, *Tarihu’l-edebî’l-‘Arabî*, 5/256.

⁹⁴ Süleymaniye Ktp., Carullah Böl., No. 001255, 161-173 vr.; Manisa İl Ktp., No. 001895, 352 vr.; Diyarbakır İl Halk Ktp., Diyarbakır Umumi Ktp. Böl., No. 001932.

⁹⁵ Brockelmann, *Tarihu’l-edebî’l-‘Arabî*, 5/260.

⁹⁶ Süleymaniye Ktp., Gelibolulu, No. 000064, İstanbul Matbaa-i Amire, 1270. 1-320.

⁹⁷ Bağdâdî, *Hediyyetu’l-‘ârîfin*, 2/374; Kehhâle, *Mu’cemu’l-muellifin*, 10/35.

⁹⁸ Şerhin üzerine haşiye yazan bazı âlimler şunlardır: 1. Muhammed eş-Şîrânsî (ö. 1088 sonrası), 2. Mahmûd b. Humeyd el-Kefevî (ö. 1174/1760), 3. Abdullah b. Hayder el-Kürdî (ö. 1107/1695), 4. Hasan el-‘Attâr (ö. 1250/1835), 5. Ahmed b. Muhammed el-Kalî (ö. 1178/1764), 6. Salih b. Ahmed es-Sa’îdî (ö. 1245/1840). Diğer âlimler ve haşiyeleri hakkında bilgi için bk. Sâlim ‘Abdurrazzak Ahmed, *Fihrisu mahtûtâti mektebeti’l-evkâfi’l-‘amme fi’l-Musul* (Irak: Vizâratu’l-evkâf ve’ş-şûnî’l-dîniyye, 1982), 1/243; 3/194; Habeşî, *Câmi’u’ş-şurûh*, 2/983-984.

b. *Risâletu'l-vaz'*

İsferâyînî'nin vaz' ilmine dair yazdığı risaledir. Ancak bu risale, 'Aduddîn el-Îcî'nin "*er-Risâletu'l-vaz'ıyye*"sine yazdığı şerhi kadar şöhret kazanmamıştır. Bu eser, *Risâle fî delâletü'l-vaz'ıyye*, *Risâle fî tahkik delâletü'l-vaz'ıyye* olarak da bilinmektedir. İsferâyînî'nin bu risâlesinin birkaç nüshası günümüze ulaşmıştır.⁹⁹

3. 1. 5. Edebiyat

a. *Şerhu Kasîdeti'l-bürde*

Arap edebiyatında edebi değere sahip ve "*Kasîdetu'l-bürde*" adıyla ünlenen iki kaside bulunmaktadır. Bunlardan ilki, muhadramûn şairlerinden Ka'b b. Zühayr (ö. 24/645)'in Hz. Peygamber (sas)'in huzurunda inşa ettiği kaside, ikincisi Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî'nin (ö. 695/1296) Hz. Peygamberi övmek için söylediği ve "*el-Kevâkibu'd-dürriye fî medhi hayri'l-berıyye*" adını verdiği kasidedir. Söz konusu kasideler, İslam literatüründe yoğun ilgi görmüştür. Özellikle Bûsîrî'nin kasidesi ön plana çıkarak yaklaşık 330 kadar şerh, haşiye, nazire gibi çalışmalara konu olmuştur.¹⁰⁰ Bu kadar yoğun ilgi gören kasideye İsferâyînî de "*Şerhu'l-kâsîdeti'l-bürdiyye*" adıyla Farsça bir şerh telif etmiştir.¹⁰¹ İsferâyînî, bu eserinde önce beyitlerde geçen kelimelere tek tek anlam vermekte daha sonra konunun izahına geçmektedir. Şerhte dikkat çeken bir başka özellik beyitler arasındaki anlam bağının kurulmasıdır. İsferâyînî her bir beytin başında ve sonunda beyitler arasındaki münasebeti izah etmiştir.¹⁰² Günümüze ulaşmış çok sayıda nüshası bulunan eser, çeşitli baskıları bulunmaktadır.¹⁰³

3. 1. 6. Münazara

a. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Kemâl eş-Şirvânî*

Haşiye, İsferâyînî'nin münazara ilminde en meşhur eseri sayılmaktadır. İsferâyînî'nin bu haşiyesi, Kemaleddîn eş-Şirvânî'nin (ö. 905/1500) *Şerh 'alâ âdâbi's-Semerkandî*¹⁰⁴ adlı şerhin üzerine yazılmıştır. Katip Çelebi (ö. 1067/1657) bu haşiyeyi Şirvânî'nin şerhi üzerine yazılan en dakik haşiye olarak nitelendirmektedir.¹⁰⁵

b. *Şerh Âdâbi'l-bahsi's-Semerkandiyye*

İsferâyînî'nin bu şerhi, münazara ilminin kurucusu sayılan Şemsuddîn es-Semerkandî'nin (ö. 702/1303) "*Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara*" adlı eseri üzerine yazılmıştır. Şerhin pek çok yazma nüshası günümüze ulaşmıştır.¹⁰⁶

⁹⁹ Bk. Ahmed, *Fihrişu mahtûtâti mektebeti'l-evkâfi'l-'amme fî'l-Musul*, 7/207.

¹⁰⁰ Kenan Demirayak, Mahmut Kaya, "Kasîdetu'l-bürde", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/566-569.

¹⁰¹ Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1336; Tûnkî, *Mu'cemu'l-musannifin*, 4/367.

¹⁰² İsferâyînî, *Şerhu İsferâyînî Ber Kasîde-i Borde-yi Bûsîrî*, ed. Abbas Nejat (Toronto: y.y., 2012), 1-154.

¹⁰³ Habeşî, *Câmi'u's-şurûh*, 1/462.

¹⁰⁴ Şemsuddîn Semerkandî (ö. 702/1303)'nin "*Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara*" adlı eserinin üzerine yazılmış en meşhur şerhtir. Bk. Adem Güney, "Kemaluddîn Mes'ûd b. Hüseyin eş-Şirvânî'nin Şerhu Âdâbi's-Semerkandî Adlı Eseri'nin Tenkitli Neşri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/21 (Haziran 2010), 85-152.

¹⁰⁵ Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/1; Kehhâle, *Mu'cemu'l-muallifin*, 1/101; Habeşî, *Câmi'u's-şurûh*, 1/58-59; Tûnkî, *Mu'cemu'l-musannifin*, 4/376.

¹⁰⁶ İsferâyînî, *Şerhu'l-Ferîd* (Muhakkikin notu), 75.

c. *Hâşiye ‘ale’l-Adabi’l-Hanefiyye*

İsferâyînî'nin bu eseri, Mollâ Hanefî'nin (ö. 900/1494) İcî'nin *er-Risâletü'l-‘Adudiyye*'sine yazdığı şerhin bir haşiyesidir. Haşiyenin bir nüshası Süleymaniye kütüphanesinde mevcuttur.¹⁰⁷

d. *Şerhu’r-Risâleti’l-‘Adudiyye*

İsferâyînî'nin bu eseri, İcî'nin münâzara ilmine dair yazdığı *er-Risâletü'l-‘Adudiyye*'sine yazılan bir şerhtir. Şerhin yazma nüshaları günümüze ulaşmıştır.¹⁰⁸

3. 1. 7. Mantık

a. *Hâşiye ‘alâ Tahriri’l-kavâ’idi’l-mantikiyye*

İsferâyînî'nin bu haşiyesi, mantık ilmine dair yazdığı en meşhur eseri sayılmaktadır. Haşiye, Kutbuddîn er-Râzî'nin (ö.766/1365) ‘Omer el-Kazvî'nin (ö. 675/1277) “eş-Şemsiyye” adlı eserine yazdığı şerh üzerine yazılmıştır. Bu haşiye günümüze ulaşmış ve basılmıştır.¹⁰⁹

b. *Şerhu Tehzibi’l-mantık li’t-Teftâzânî*

Teftâzânî'nin meşhur *Tehzibu’l-mantık* adlı eseri üzerine yazılmış bir şerhtir. Eserin çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır.¹¹⁰

c. *Şerhu Risâleti’s-Seyyid Şerîf fi’l-mantık*

Şerîf el-Curcânî'nin mantık ilmine dair yazdığı bir risalesinin şerhidir. Bu şerhin yazma nüshaları günümüze ulaşmıştır.¹¹¹

3. 1. 8. Kelam

a. *Hâşiye ‘alâ Şerhi’t-Teftâzânî li’l-‘Akâidi’n-Nesefiyye*

İsferâyînî'nin kelam ilmine dair yazdığı eserleri arasında en meşhur ve günümüze ulaşan tek eseridir. Şerh üzerine biri Veliyuddîn er-Rûmî (ö. 1151/1738), diğeri Ebu’l-Bekâ el-Kefevî (ö. 1174/1761) tarafından olmak üzere iki haşiye yazılmıştır. Eser, her iki haşiyeye birlikte basılmıştır.¹¹²

3. 1. 9. Tefsir

a. *Hâşiye ‘alâ Tefsiri’l-Beydâvî*

İsferâyînî'nin tefsir ilminde yazdığı tek eseridir. Eser, Fatiha sûresinden Araf sûresinin sonuna kadar ve Nebe sûresinden Nâs sûresinin sonuna kadarki bölümleri kapsamaktadır. Gramer ağırlıklı olan haşiyede daha çok Zemahşerî, Teftâzânî ve Şerîf el-

¹⁰⁷ Süleymaniye Ktp., Carullah Böl., No. 001863, 79-80 vr.

¹⁰⁸ Süleymaniye Ktp., Ayasofya Böl., No. 004808, 78-86 vr.; Süleymaniye Ktp., Carullah Böl., No. 001879, 73-83 vr.; Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim Böl., No. 001047, 77-86 vr.

¹⁰⁹ Serkîs, Mu’cemu’l-matbû’âti’l-‘Arabiyye, 2/1330.

¹¹⁰ Bağdâdî, *Hediyetu’l-‘ârîfin*, 1/26; Çelebi, *Keşfu’z-zunûn*, 1/516; Tûnkî, *Mu’cemu’l-musannifin*, 4/376. Bu şerhin Süleymaniye kütüphanesinde çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır. Bk. Süleymaniye Ktp., Carullah Böl., No.001403, 49 vr.; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Böl., No. 001962, 62 vr.; Süleymaniye Ktp., Hamidiye Böl., No. 000815, 65 vr.; Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Böl., No. 001806, 63-120 vr.

¹¹¹ Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Böl., No. 2753, 65-71 vr.; Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Böl., No. 1788 No, 90 vr.;

¹¹² Ahmed Ferîd el-Mezîdî, *Şurûh ve Hevâş’l-‘Akâidi’n-Nesefiyye* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2011), 1-5.

Curcânî'nin görüş ve eleştirileri ele alınmıştır. Bu haşiyenin üzerine birçok haşiyeye yazılmıştır.¹¹³ Günümüze ulaşan haşiyenin birçok yazma nüshası bulunmaktadır.¹¹⁴

3. 1. 10. Fıkıh

a. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-vikâye li's-Sadrişşerî'a*

Hanefî fıkıhında Sadrişşerî'a'nın (ö. 747/1346) *Şerhu'l-Vikâye* adlı eseri üzerine yazılmıştır. İsferâyînî, bu haşiyeyi Şeybânîler'in Buhârâ vâlisi Ubeydullah Han (1533-1539)'nin isteği üzerine kaleme almıştır.¹¹⁵ Haşiyede Şafîî mezhebine karşı Hanefî mezhebi savunulmuştur. Haşiyede yapılan analizler daha çok dil-gramere dayanmaktadır. Eserin çok sayıda yazma nüshası günümüze ulaşmıştır.¹¹⁶

b. *Şerhu'l-Hidâye*

Burhâneddîn el-Mergînânî'nin (ö. 593/1197) Hanefî fıkıhına dair kaleme aldığı *el-Hidâye'nin şerhidir*. Tespit ettiğimiz kadarıyla Süleymaniye kütüphanesinde 8 nüshası bulunmaktadır.¹¹⁷

c. *Hâşiye 'ale'l-Hidâye*

Mergînânî'nin *el-Hidâye*'sinin dibace bölümüne yazılmış bir haşiyeden ibarettir. Bu eserin birçok yazma nüshası günümüze ulaşmıştır.¹¹⁸

d. *Hâşiyetu 'İsam 'ale't-Telvîh*

Teftâzânî'nin (ö.792/1389) *et-Telvîh ilâ keşfi hakâ'iki't-Tenkîh* adlı şerhine yazılmış bir haşiyedir. Eserin günümüze ulaşan çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır.¹¹⁹

3. 1. 11. Siyer

a. *Şerhu Şemâili't-Tirmizî*

Bu şerh, daha çok *Şerhu Şemâili't-Tirmizî* adıyla şöhret kazanmışsa da asıl adı *Şerhu'ş-Şemâil fi hukûk efdali'l-verâ ve akve'd-delâil*'dir. Şerh, ünlü muhaddis Tirmizî'nin

¹¹³ Üzerine haşiyeye yazan bazı âlimler şunlardır: Muhammed b. Hasan el-Kevâkibî (ö. 1096/1685), Molla Çelebi Muhammed el-Kürdî (ö. 1084/1673), Mahmud b. Muhammed el-Belehşerî (ö.?), Muhammed İbrahim b. Şihabuddîn el-Kürdî el-Kürânî (ö. 1101/1689). Bk. Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1370; el-Mecme'ul-melikî, *el-Fihrişu'ş-şâmil li't-turâsi'l-'Arabî el-İslâmî el-Mahtût* (Ummân: y.y., 1989), 1/577; İsferâyînî, *Şerhu'l-Ferîd* (Muhakkikin notu), 68.

¹¹⁴ Arap aleminde eserle ilgili bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Bk. Nûr el-Habeşî, *Hâşiyetu'l-'İsâm el-İsferâyînî 'alâ tefsiri'l-Beydâvî min aye 39 ilâ âye 176 sûreti'n-Nisâ* (Dimaşk: Câmî'atu Dimaşk, Kulliyetu'ş-şerî'a, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 1-450.

¹¹⁵ Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/20; Tûnkî, *Mu'cem'l-musannifin*, 4/377.

¹¹⁶ Bk. Süleymaniye Ktp., Carullah Böl., No. 000622, 236 vr.; Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim Böl., No. 000515, 274 vr.; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Böl., No. 000646, 108 vr.

¹¹⁷ Süleymaniye Ktp., Giresun Yazmalar, No. 003559 131 vr.; Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin Böl. (Tüyatok), No. 00185, 115 vr.; Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin Böl., No. 00185, 115 vr.; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi Böl., No. 000792, 22-57 vr.; Süleymaniye Ktp., Giresun Yazmalar Böl., No. 000087, 131 vr.; Süleymaniye Ktp., Laleli Böl., 000875 No., 147-294 vr., Ayrıca Bk. Brockelmann, *Tarihu'l-edebî'l-'Arabî*, 6/324.

¹¹⁸ Bayezid Devlet Ktp., Veliyuddîn Efendi Böl., No. 001105, 124 vr.; Süleymaniye Ktp., Hamidiye Böl., No. 000471, 313 vr.; Süleymaniye Ktp., Mahmud Paşa Böl., No. 000180, 1-90 vr.

¹¹⁹ Beyazıt Devlet Ktp., Veliyuddîn Efendi Böl., No. 000900, 47 vr.; Ragıp Paşa Ktp., No: 54264, 204 vr.

(ö. 279/892) *eş-Şemâ'ilu'n-nebeviyye* adlı eseri üzerine yazılmıştır.¹²⁰ Şerhin birçok yazma nüshası günümüze ulaşmıştır.¹²¹

3. 2. Günümüze Ulaşmayan Eserleri

Yukarıda kısaca tanıtılan eserler dışında kaynaklarda başka eserler de İsferâyîni'ye nisbet edilmiştir. Ancak söz konusu eserler günümüze ulaşmamış ya da henüz tespit edilmemiştir. Eserlere dair veri bulunmadığından onlarla ilgili bir değerlendirmede bulunmak da mümkün değildir. Bu nedenle eserlerin sadece isim listesi verilecektir.

3. 2. 1. Nahiv

a. *Şerhu'l-'Avâmil li'l-Curcânî*¹²²

3. 2. 2. Mantık

a. *Şerhu Kitabî'l-gurre li'l-Curcânî (Farsça)*¹²³

b. *Şerhu'ş-Şemsiyye li'l-Kazvîni*¹²⁴

c. *Şerhu Kavli şârihi'ş-Şemsiyye: "Ve kad cereti'l-'adetü enne'l-fi'le'l-ihtiyârî..."*¹²⁵

d. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Curcânî 'ale'l-Kutbi'r-Râzî 'ale'ş-Şemsiyye*¹²⁶

e. *Hâşiye 'alâ Külliyyâti'l-metâli*¹²⁷

f. *Hâşiye 'alâ Kubra'l-mantık (Farsça)*¹²⁸

g. *Risâle fî tahkîki'l-mahsûrâti'l-arbe*¹²⁹

h. *Risâle fî beyâni'n-niseb beyne'l-kadâyâ*¹³⁰

ı. *Risâle fî mebhâsi taksîmi'l-kadiyye*¹³¹

i. *Risâle fî't-ta'lik 'alâ kavli şârihi'ş-Şemsiyye: "Ve kad ceret 'adetül-musannifin"*¹³²

j. *Risâle fî't-ta'lik 'alâ ârâ şârihi'ş-Şemsiyye*¹³³

3. 2. 3. Kelam ve Felsefe

a. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-mevâkıf li't-Teftâzânî*¹³⁴

¹²⁰ Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1060; Bağdâdî, *Hediyetu'l-'ârifin*, 1/26; Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifin*, 1/101.

¹²¹ Bk. Süleymaniye Ktp., Carullah Böl., No. 000322, 145 vr.; Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi Böl., No. 000144, 1-155 vr.; Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Böl., No. 000479, 204 vr.

¹²² Bağdâdî, *Hediyetu'l-'ârifin*, 1/26

¹²³ Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1198.

¹²⁴ Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât*, 1/179.

¹²⁵ İsferâyîni, *Şerhu'l-Ferîd* (Muhakkikin notu), 66.

¹²⁶ Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât*, 1/179; Bağdâdî, *Hediyetu'l-'ârifin*, 1/26.

¹²⁷ Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât*, 1/179.

¹²⁸ Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât*, 1/180.

¹²⁹ Bağdâdî, *Hediyetu'l-'ârifin*, 1/26; Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât*, 1/180.

¹³⁰ Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât*, 1/180.

¹³¹ Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât*, 1/180.

¹³² Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât*, 1/180.

¹³³ Hânsârî, *Ravdâtu'l-cennât*, 1/180.

¹³⁴ Bağdâdî, *Hediyetu'l-'ârifin*, 1/26.

b. Şerhu Tevâli'î'l-enzâr¹³⁵**c. Şerhu'l-'Akâdi'l-'Adudiyye¹³⁶****d. Şerhu Muhassali'l-efkâr li Fahreddîn er-Râzî (Felsefe)¹³⁷****3. 2. 4. Fıkıh****a. Şerhu Kitâbi mantıkî'ş-şerî'a¹³⁸****3. 2. 5. Hadis****a. Şerhu'l-Kusârâ¹³⁹****3. 3. Kendisine Yanlılıkla Nisbet Edilen Eserler**

Bazı kaynaklarda yukarıda belirtilen eserler dışında günümüze ulaşan başka eserler de İsferyânî'ye nisbet edilmiştir. Ancak bu konuda yaptığımız incelemeler sonucunda söz konusu eserlerin gerçekte İsferyânî'ye ait olmadığı anlaşılmıştır.

a. Şerhu'l-'İsâm 'alâ 'Avâmili'l-Birgîvî

2010 yılında Şurûhu'l-'Avâmil adıyla yayımlanan bir derleme kitapta, Şerhu'l-'İsâm 'alâ 'Avâmili'l-Birgîvî adında bir bölüm eklenmiştir. Derleyen ve tahkik eden kişi, hiçbir kaynak vermeden kitabın bir bölümünü 'İsâmuddîn el-İsferyânî'ye nisbet etmiş ve kitap bölümünü onun adıyla basmıştır.¹⁴⁰ Ancak bu eserin İsferyânî'ye aidiyeti, İsferyânî (ö. 951/1544) ile Birgîvî (ö. 981/1573) arasındaki yaş farkından dolayı pek mümkün gözükmemektedir. Ayrıca bu eserin tarafımızca da incelendiğini ve İsferyânî'nin uzun cümle kurma, meseleleri tartışmacı bir üslupla ele alma ve eserlerinin giriş bölümünde isim silsilesini verme gibi tüm eserlerinde hâkim olan metodunun söz konusu eserde bulunmadığını belirtmek istiyoruz. Esere dair yaptığımız araştırmalar neticesinde eserin Siirtli Molla İsâmuddîn b. Hasan b. Mustafâ b. Halil'e ait olduğu anlaşılmıştır. Eser, 2018 yılında Şerhu'l-'Avâmili'l-Birgîvî adıyla basılmıştır.¹⁴¹

b. Tercüme-i Fethu'n-nukûd fî şerhi'l-'arûz

Bu eser, Ebu'l-Ceyş el-Endelusî'nin (ö.549/1154) Aruz ilmine dair telif ettiği *el-Muhtasar fî ilmi'l-'arûz* adlı risalesinin Türkçe şerhinden ibarettir. C. Brockelmann'ın bu şerhi İsferyânî'ye nisbet etmesi,¹⁴² bazı Arap yazarlarının da söz konusu şerhi İsferyânî'nin eserleri arasında saymalarına neden olmuştur.¹⁴³ Birçok kaynak taramamıza rağmen İsferyânî'nin Türkçe konuşabildiği veya bazı eserlerini Türkçe yazdığı ile ilgili bir bilgiye rastlamadık. Yaptığımız araştırmalar sonucunda eserin gerçekte 'İsâmuddîn el-

¹³⁵ Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/1116; Bağdâdî, *Hediyetu'l-'ârifîn*, 1/26; Tûnkî, *Mu'cemu'l-musannifîn*, 4/776.

¹³⁶ Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/1114; Tûnkî, *Mu'cemu'l-musannifîn*, 4/776.

¹³⁷ Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/1614; Tûnkî, *Mu'cemu'l-musannifîn*, 4/777.

¹³⁸ Tûnkî, *Mu'cemu'l-musannifîn*, 4/776.

¹³⁹ Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1327. Bu şerh, İbnu'l-Hacer el-'Askalânî'nin (ö. 852/1449) hadise dair yazdığı *el-Kusara fî'l-hadîs* adlı eserinin şerhidir. İsferyânî'nin *Şerhu'l-Ferîd* adlı eserini tahkik eden Nûrî Yasin Hüseyin bu şerhi, Ahmed el-Hocendî'nin (ö. 830/1426) sarf ilmindeki *el-Kusârâ fî's-sarf* adlı esere yazılan şerhlerle karıştırmış ve bu şerhi İsferyânî'nin sarfa dair eserleri arasında saymıştır.

¹⁴⁰ İlyas Kaplan, *Şurûhu'l-'avâmil* (Beyrut: Dârul-Kutubî'l-'İlmîyye, 2010), 331-380.

¹⁴¹ Bk. 'İsâmuddîn b. Hasan b. Mustafa b. Halil es-Siirdî el-'Omerî, *Şerhu'l-'Avâmili'l-Birgîvî*, thk. Haşimi Yayınevi Komisyonu (İstanbul: Haşimi Yayınevi, 2018), 1-128.

¹⁴² Brockelmann, *Tarihu'l-edebî'l-'Arabi*, 5/357.

¹⁴³ İsferyânî, *Şerhu'l-Ferîd* (Muhakkikin notu), s. 74; İsferyânî, *el-Atvel 'alâ Telhîsî'l-Miftâh* (Muhakkikin ön sözü), 108.

Üsküdârî'ye (ö. 1203/1789 [?]) ait olduğunu tespit edildi.¹⁴⁴ C. Brockelmann'ın müelliflerin isim benzerliğinden dolayı böyle bir hataya düştüğü anlaşılmaktadır. Üsküdârî, Muhsin-i Kayserî'nin (ö. 761/1360) şerhini esas alarak şerhini yazmıştır. Süleymaniye kütüphanesinde iki yazma nüshası bulunan şerh, günümüze ulaşmış ve basılmıştır.¹⁴⁵

c. Şerhu'l-Manzûmeti'l-Elgâz

Şerhu'l-Ferîd'in muhakkiki Yasin Huseyn, bu eseri İsferyânî'ye nisbet etmiştir. Ancak bu eser İsferyânî'nin değil, onun torunlarından olan Abdulmelik b. Cemâluddîn el-İsâmî'ye aittir. Eseri tahkik eden 'Alî Huseyin el-Bevvâb da eserin yanlışlıkla İsferyânî'nin torunu olan Abdulmelik b. Cemâluddîn'ye aidiyetini açıkça vurgulamıştır.¹⁴⁶

Sonuç

Timurlular'ın son dönemi ile Şeybânîler'in ilk dönemine denk gelen yıllarda yaşayan İsferyânî el-İsferyânî, İsferyânî kentinde doğmuş ve erken yaşlarda ilim tahsiline başlamıştır. Birçok âlim ve devlet adamı yetiştiren saygın bir aileye mensuptur. İlk eğitimini İsferyânî'de kadılık vazifesini yapan babası Muhammed b. Arabşâh'tan almıştır. Keza büyük bir âlim olan dedesi Dâvûd el-Hâfî'den de önemli ölçüde ilim tahsil etmiştir. Ancak asıl eğitimini Herât kentinde Nuruddîn Abdurrahmân el-Câmî'den almıştır. Uzun yıllar Herât kentinde ilmi faaliyetlerini sürdürmüş ve orada bulunan el-Medresetu'l-Sultâniyye, el-Medresetu'l-Âliyye, Medresetu Şâhruh gibi ünlü medreselerde dersler vermiştir.

Çok yönlü bir âlim olan İsferyânî, başta nahiv, sarf, vaz', belagat gibi dil ilimlerinde olmak üzere mantık, kelam, tefsir, fıkıh gibi pek çok alanda elliye yakın şerh ve haşiye türü eser kaleme almıştır. Telif ettiği eserleri ile ilim çevrelerinde büyük üne kavuşmuştur. Özellikle nahiv, belagat ve vaz' ilimlerinde yazdığı bazı eserler, onun tanınmasında büyük bir rol oynamıştır. Örneğin *el-Atvel*, *Hâşiye 'ale'l-Fevâidi'd-diyâiyye*, *Şerh 'ale'l-Kâfiye*, *Şerhu'l-İsâm 'ale'l-Ferîde*, *Şerh 'alâ Âdabi'l-Adudiyye* adlı eserleri, İsferyânî'nin en meşhur eserleri arasında sayılmaktadır.

Kaynakça

- Ahmed, Kâmil - Beyân, Muhammed Fettâh. "Suâl ve cevâb 'alâ Kitâbi'l-maksûdi fi's-sarfi li İbrâhîm b. Muhammed el-Marûf bi 'İsâmiddîn el-İsferyânî". *Mecelleti Kulliyeti't-terbiyyeti'l-esâsiyye li'l-ulûmi't-terbeviyye ve'l-insâniyye*. 9/32 (Nisan 2017), 804-859. <https://www.iasj.net/iasj/download/bdef9c979e6069ee>
- Ahmed, Sâlim 'Abdurrazzak. *Fihrisu mahtûtâti mektebeti'l-evkâfi'l-âmmeh fi'l-Musul*. Irak: Vizâratu'l-evkâf ve's-şûni'd-dîniyye, 1982.
- Bâbertî, Ebû Abdullah Ekmeluddîn Muhammed b. Muhammed. *Şerhu't-Telhîs*. Trablus: el-Munşee'tu'l-Âmmeh li'n-Neşr, 1983.
- Bağdâdî, İsmail Paşa. *Hediyyetu'l-ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1951.
- Bağdâdî, İsmail Paşa. *İdâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfu'z-zunûn an esami'l-kutubi ve'l-funûn*. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, ts.

¹⁴⁴ Bağdâdî, *Hediyyetu'l-ârifîn*, 2/453; Azmi Bilgin, "İsâmuddîn Efendi", *Üsküdarlı Meşhurlar Ansiklopedisi* (İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2012), 281-282; Fuat Günel, "Üsküdarî, İsferyânî", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2016) Ek C. 2/640-641.

¹⁴⁵ Sadık Yazar, "Mustafa İsferyânî'nin Şerhleri ve Şerhu Usulü", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1 (Haziran 2017), 97-126.

¹⁴⁶ 'Alî Huseyin el-Bevvâb, *Şerhu'l-manzûmeti'l-Elgâz li'l-Mollâ 'İsâm* (Riyad: Mektebetu's-sakafeti'd-dîniyye, 2000), 1-44.

- Balyânî, Evhedî – Muhsin, Nâcî Neşrabâdî. *Tazkira-i 'arafât al-'âşikîn ve 'arasât al-'ârifîn*. Tahran: İntişât-ı Esâtîr, 2009.
- Bedâyûnî, Abdulkadir. *Muntehabu't-tevârih*. ed. Encumen-ı Âsâr ve Mefâhîr Ferhengî. İsfahan: Merkez-i tahkîkât râyâne, ts.
- Bevvâb, 'Alî Hüseyin. *Şerhu'l-manzûmeti'l-elgâz li'l-Mollâ 'İsâm*. Riyad: Mektebetu's-sakafeti'd-dîniyye. 2000.
- Beyûmî, Receb Muhammed 'Allâm. *Ârau'l-Kûfyyîn fî şerhi'l-'İsâm el-İsferâyînî 'alâ Kafiyeti İbni'l-Hâcib*. Minûfiyye: Câmî'atu Minûfiyye Kulliyetu'l-lugati'l-'Arabiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Bilgin, Azmi. "İsâmuddîn Efendi". *Üsküdarlı Meşhurlar Ansiklopedisi*. 1/281-282. İstanbul: Üsküdar Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yay., 2012.
- Brockelmann, Carl. *Tarihu'l-edebî'l-'arabî*. Arapçaya çev. Mahammed Fehmi Hicazî. Mısır: y.y., 1993.
- Curcânî, Seyyid Şerîf. *el-Hâşiye 'ale'l-Mutavvel*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2007.
- Curcânî, Ebû Bekr Abdulkahir b. Abdurrahman. *Delâilu'l-i'câz fî ilmi'l-me'ânî*. thk. Yâsin Eyyûbî. Kahire: el-Mektebetu'l-'asriyye, 2002.
- Çelebi, Kâtib. *Keşfu'z-zunûn 'an esâmî'l-kutub ve'l-funûn*. Bağdat: Mektebetu'l-müsenna, 1941.
- Demirayak, Kenan - Kaya, Mahmut. "Kasîdetu'l-bürde". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 24/565-569. İstanbul: TDV Yay., 2001.
- Demirayak, Kenan. "el-Maksûd". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 27/453. Ankara: TDV Yay., 2003.
- Durmuş, İsmail. "Semerkandî, Ebu'l-Kâsım". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 36/472-473. İstanbul: TDV Yay., 2009.
- Dusûkî, Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed. *Hâşiyetu'd-Dusûkî 'alâ Muhtasari'l-me'ânî*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-mektebeti'l-'asiyye, 2007
- Edirni, Ahmed b. Muhammed. *Tabâkâtî'l-mufessirîn*. thk. Süleyman b. Salih. Medine: Mektebetu'l-'ulûm ve'l-hikem, 1997.
- Emin, Muhsin. *A'yânu's-Şî'a*. Beyrut: y.y., 1983.
- Enûşe, Hasan. "İsâmuddîn el-İsferâyînî". *Dânişnâme-i Edeb-i Fârisî*. 3/699-700. Tahran: Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-i İslâmî, 2001.
- Günel, Fuat. "Üsküdârî, İsâmuddîn". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ek C. 2/640-641. İstanbul: TDV Yay., 2016.
- Güney, Adem. "Kemaluddîn Mes'ûd b. Hüseyin eş-Şirvânî'nin Şerhu Âdâbî's-Semerkândî Adlı Eseri'nin Tenkitli Neşri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 12/21. (Haziran 2010), 85-152. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/191894>
- Habeşî, Abdullah Muhammed. *Câmî'u's-şurûh ve'l-hevâşî*. 3 Cilt. Abu Dabi: el-Mecmeu's-sekafî, 2004.
- Habeşî, Nûr. *Hâşiyetu'l-'İsâm el-İsferâyînî 'alâ tefsiri'l-Beydâvî min aye 39 ilâ aye 176 sûreti'n-Nisâ*. Dımaşk: Câmî'atu Dımaşk, Kulliyetu's-şerî'a, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Hafacî, Şihabuddîn Ahmed b. Muhammed. *Reyhânetu'l-elibba' ve zehretu'l-hayati'd-dunyâ*. thk. Muhammed Abdulfettâh el-Huluuv. Mısır: y.y., 1967.
- Halhâlî, Şemsuddîn Muhammed b. Muzaffer el-Hatîbî. *Miftahu telhîsi'l-Miftâh*. Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2011.
- Halîlî, Halîlullah. *Herât târihuhâ âsâruhâ ricâluhâ*. Bağdat: Matba'atu'l-me'ârif, 1974.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût. *Mu'cemu'l-buldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1995.
- Hândmîr, Giyâsuddîn b. Hâce Hüâmiddîn. *Habîbu's-siyer fî aḥbâri efrâdi'l-beşer*. thk. Muhammed Debîr Siyâkî. Tahran: Kitâbfurûs-i Hiyâm, 2001.
- Hânsârî, Muhammed Bakır b. Zeynelabidîn. *Ravdâtu'l-cennât fî ahvâli'l-ulema ve's-sadât*. 8 Cilt. Tahran: b.y, 2011.
- Harrâz, 'Abdurrahmân. *el-Atvel 'alâ Telhîsi'l-Miftâh: Dirâsetuhu ve tahkiku kısmi'l-evveli minhu hettâ bâbî'l-inşâi min 'ilmi'l-beyân*. Riyâd: Câmî'atu İmâm Muhammed b. Su'ûd, Kulliyetu'l-lugati'l-'Arabiyye, Doktora Tezi, 1423.
- Hasenî, Şerif Abdulhay b. Fahriddîn. *Nuzhetu'l-havâtir ve behcetü'l-mesâmî ve'n-nevâzir*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999.

- İbnu'l-Gazzî, Ebu'l-Me'âlî Muhammed. *Dîvânu'l-İslâm*. thk. Seyyid Kesrevî Hasan. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- İbnu'l-İmâd, Şihâbuddîn Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed. *Şezerâtu'z-zeheb fî ehbâri men zeheb*. thk. Abdulkadir Arnavût-Mahmûd Arnavût. 11 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- İbrâhîm, İbrâhîm Muhammed, "el-İsferâyînî". *Mevsû'atu 'a'lâmî'l-'ulemâ' ve'l-udeba'i'l-'Arab ve'l-müslimîn*. Beyrut: Dâru'l-cil, 2004.
- İsfehânî, Mirzâ Abdullah. *Riyâdu'l-'ulemâ ve hıyâzu'l-fudela*. ed. Ahmed el-Hüseynî. Kum: y.y., 1980.
- İsferâyînî, *Hâşiye 'ale't-tasdîkât*. ed. es-Seyyid Muhammed Hamdi. İstanbul: Matba-i askeriyye, 1259.
- İsferâyînî, İsmâuddîn İbrahim b. Muhammed b. Arabşâh. *el-Atvel fî 'ulûmi'l-belâge*. thk. Ahmet İzzü 'İnaye - 'Ali Muhammed Mustafa. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 2011.
- İsferâyînî, İsmâuddîn İbrahim b. Muhammed b. Arabşâh. *Hâşiyetu İsmâiddîn el-İsferâyînî 'ala şerhi's-Sa'd 'ale'l-'Akâidi'n-Nesefiyye*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2011.
- İsferâyînî, İsmâuddîn İbrahim b. Muhammed b. Arabşâh. *'İsâm 'ale'l-Câmî*. Dersaadet: Mektebetu 'Osmaniyye, 1309.
- İsferâyînî, İsmâuddîn İbrahim b. Muhammed b. Arabşâh. *Şerhu İsferâyînî Ber Kasîdeil Borde-yi Bûsîrî*. ed. Abbas Nejat. Toronto: y.y., 2012.
- İsferâyînî, İsmâuddîn İbrahim b. Muhammed b. Arabşâh. *Hâşiye 'ale't-tasdîkât*. thk. es-Seyyid Muhammed Hamdi. İstanbul: Matba-i askeriyye, ts.
- İsferâyînî, İsmâuddîn İbrahim b. Muhammed b. Arabşâh. *Hâşiyetu 'İsâm 'ale şerhi'l-'Akâidi'n-Nesefiyye*. İstanbul: Matba'a-ı el-Hac Muharrem Efendi el-Bosnevî, 1288.
- İsferâyînî, İsmâuddîn İbrahim b. Muhammed b. Arabşâh. *Şerhu'l-Ferîd*. thk. Nuri Yasin Huseyn. Mekke: el-Mektebetu'l-Faysaliyye, 1984.
- İsferâyînî, İsmâuddîn İbrahim b. Muhammed b. Arabşâh. *Şerhu'l-'İsâm 'alâ metni's-Semerkandiyye*. thk. İlyas Kaplan. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010.
- Kaplan, İlyas. *Şurûhu'l-'Avâmil*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2010.
- Kara, İsmail. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*. İstanbul: Dergâh Yay., 2013.
- Kazvînî, Hamdullah b. Ebî Bekr b. Ahmed. *el-İdâh fî ulûmi'l-belâge*. thk. Muhammed Abdulmunim el-Hafâcî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1993.
- Kefevî, Ebu'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî. *el-Kulliyât*. thk. Adnan Dervû - Mahmud el-Misrî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- Kehhâle, 'Omer Ridâ. *Mu'cemu'l-muellifîn*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsî'l-'Arabî, 1957.
- Kummî, Abbas el-Kummî. *el-Kunâ ve'l-elkâb*. Beyrut: y.y., 1983.
- Maraşî, Nurullah el-Huseynî. *İhkâku'l-hak ve izhâku'l-bâtın*. Kum: Mektebetu Âyâtullah el-Maraşî, 1988.
- Mecme'ul-melikî. el-Fihrisu's-şâmil li't-turâsî'l-'arabî el-İslâmî el-Mahtût. Ummân: y.y., 1989.
- Minâvî, Mahlûf. *Hâşiye alâ şerhi hilyeti'l-masûn*. Kahire: Mektebetü Mustafâ el-Beyânî el-Halebî, 1938.
- Muderris-i Tebrîzî, Muhammed Ali. *Reyhânetu'l-edeb fî terâcimi'l-ma'rûfîn bi'l-künye ev'il-lakab*. 8 Cilt. Tahran: Kitâb furûşî hiyâm, 1990.
- Muhammed, Tevfik. *Ârâu'l-'İsâm fî şerhihi li's-Semerkandiyye*. Kahire: Câmî'atu Ezher, Kulliyetu'l-lugati'l-'Arabiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1978.
- Muhibbî, Muhammed Emîn. *Hulâsatu'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî 'aşer*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.
- Murâdî, Muhammed Halil b. 'Alî. *Silku'd-durar fî a'yâni'l-karni's-sânî 'aşer*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşîri'l-İslamiyye, 1988.
- Nevâyî, Abdülhuseyn-Muhammed Rızâ Nuseyrî. "İbn 'Arabşâh İsferâyînî". *Eser-i âferînân*. 1/126-127. Tahran: Müesses-i çâp-i Dânişgâh-i Tahran, 2005.
- Nevâyî, Abdülhuseyn. *Ricâli-i kitâb-i Habîbu's-siyer*. Tahran: İntişârât-i Encümen-i âsâr ve mefâhir-i ferhengî, 2000.
- Rûmlû, Hasan. *Ahsenu't tevârih*. Tahran: İntişârât-i Esâtîr, 2004.

- Sekkâkî, Ebû Ya'kub Siracuddîn Yusuf b. Ebû Bekr. *Miftâhu'l-'ulûm*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1987.
- Serkîs, Yûsuf İlyân. *Mu'cemu'l-matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arreb*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu Serkîs, 1928.
- Sevâs, Yasin Muhammed. *Fihrisu mahtûtâti Dâri'l-kutubi'z-zâhiriyye*. Dimaşk: y.y., 1983.
- Siirdî, 'İsâmuddîn b. Hasan b. Mustafa b. Halil el-'Omerî. *Şerhu'l-'Avâmîlî'l-Birgîvî*. thk. Haşîmi Yayınevi Komisyonu. İstanbul: Haşîmi Yayınevi, 2018.
- Siyâlkûtî, Abdülhakîm b. Şemsiddîn Muhammed. *Hâşiyetu's-Siyâlkûtî 'alâ kitâbi'l-Mutavvel*. Kum: Menşûrâtu'r-Radî, 1983.
- Subkî, Ebû Hâmid Bahauddîn Ahmed b. Ali b. Abdilkafî. *Arûsu'l-efrâh fî şerhi Telhîsî'l-Miftâh*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Asriyye, 2003.
- Şensoy, Sedat. "Şerh". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/555-558. İstanbul: TDV Yay., 2010.
- Tabîbî, Abdülhekîm. *Târîh-i muhteser-i Herât der ahd-i Tîmûriyân*. Tahran: İntişârât-i hîrmend, 1989.
- Tarı, Nihat. *İsâmuddîn El-İsferâyînî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belagat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddime Ve Me'ânî Bölümleri)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi, 2021.
- Teftâzânî, Sa'deddîn Mesûd b. 'Omer b. Abdullah. *Muhtasaru'l-me'ânî*. Kum: Dâru'l-fikr, 1411.
- Topuzoğlu, Tefvik Rüştü. "Hâşîye". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/419-422. İstanbul: TDV Yay., 1997.
- Tûnkî, Mahmûd Hasan. *Mu'cemu'l-musannifîn*. thk. Sıddîk Kemâl el-Mekkî. Beyrut: y.y., 1925.
- Ünsal, Fadıl. *İsâmuddîn el-İsferâyînî'nin Şerhu'l-'İsâm li'l-Ferîde Adlı Eserinin İncelenmesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Vâsîfî, Zeynuddîn Mahmûd, Mahmûd b. Abdulcelil, *Bedâyi'u'l-vekâyi*. Tahran: y.y., 1972.
- Yazar, Sadık. "Mustafa İsâmuddîn Efendî'nin Şerhleri ve Şerhu Usulü". *Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*. 1/1 (Haziran 2017), 97-126. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/316389>
- Zirikî, Hayruddîn. *el-A'lâm kamûsu terâcim li-eşherî'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-'Arab ve'l-mustarebîn ve'l-musteşrikîn*. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2002.